CUWALI NAND TIKA
573 .G K. U.

7150

1. Title Kuvalayānanda Ṭīkā
2. Accession No. 5535
3. Folio No./Pages 38
4. Lines 17
5. Size 31 × 15.5Cm
6. Substance Paper
7. Script Devanāgarī
8. Langnage Sanskṛit
9. Period Not mentioned.
10. Beginning "ओम् श्री गणेशाय नमः ।। अनुचितम महालक्ष्मी हरिलोचन चन्द्रिकां ।।"
11. End "हए यस्ति भिरंजदोषं आध्यसिषे विरे ओषधि ।।"
12. Colophon No
13. Illustrations No
14. Source Donation
15. Subject Vyakaraṇa
16. [illegible]iser No
17. Author Not Known
18. Remarks Bound.

1

2

3

-५८

कुवलयानन्द टीका

पृ. सं. ३८ नहीं है

573

कु॰टी॰ ॐ नमः॥ श्रीगणेशाय नमः॥ अनुचिन्त्य महालक्ष्मीं हृदि लोचनचन्द्रिकां॥ कुर्वे कुवलयानन्दस
दलंकारचन्द्रिकाम्॥१॥ चिकीर्षितविघ्नविघातायेष्टदेवतां स्तौति।
मेव पंकजमिति मयूरव्यंसकादिसमासाश्रयणम्। अमरीति। अत्र चरण
णस्य पंकजत्वारोपविषयचरणमतीपरिणामालंकारः। चरणे आरोप्यमा
णपरिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मनेति तत्र विनादुरितदूरीकरणक्रियार्थतासंभवात्।
दार्थप्रधानोपमितसमासएवाश्रित इति विशेषः। तेन च पंकजमिव चरणमिति पूर्वप
सेवं धिनीसौगन्ध्यलोभात्तेषु स्पृष्टायाभ्रमरी तया मुखरीकृतम्। अमरीणां कबरीभारस्य केशपाशस्य
भावात्। तस्य पंकजगतत्वेनैव प्रसिद्धेरिति। एतद्विशेषणं स्वानुगुण्या
तमानामौ लौकिकयासुरांगनागतानां रीतिः कविगतं तांपुष्पणाभीति तेन च पादपतनेनाभिव्य
क्तः॥ परस्परेति। प्राञ्चौ पुरातनौ जायापती। अर्थाद्गुमामहेश्वरौ स्तुमः। किंभूतौ। प्रपंच
स्य जीववर्गस्य मातापितृरूपौ निरुपाधिककाश्रयतापितौ पदे हृदि तथा परस्परं सं
प्राविनिमयविवक्षया कमपि तुहारे सर्वकामौ देवौ चेत्युत्ताप्रिके नैश्चौवे अस्मासिव
हावेपूर्वपदस्य स्वपः सर्वसुत्वेनैन्द्रत्वेन स्वपः स्वादेशे च परस्परं शब्दमुत्पत्तेः पौर्वती
ते। तपः संपन्नस्य फलानिरंतराशयानंद इति तदुपमया परस्परं परमप्रेमास्पदवल्लभाण
श्रेणी। तत्र समानः सौभाग्यातिशयसंततेन मुखेन श्रिवयोर्भावप्रकर्षवर्णवस्तातीति मिहृद
यैराकलनीयं। मातापितरावितिरूपकाभ्यामुक्तोपमयोः संसृष्टिः परस्परं चोपमयोः फ
लापितेलेकवाचकानुप्रवेशसंकरः। संकर इतिद्विकं। अंस्त इति प्रतिपादयितालक्षणम्। अलंकारात्
मुत्पत्तेः स्वतोऽपुरुषार्थानुपयोगात् तस्मादुष्मास्याः पायिकत्वेन फलत्वेऽप्रसाक्षा
प्रकृतग्रन्थप्रवृत्तये सूचयितुं शृंगाररसाधिदेवतश्रीकृष्णप्रति रसास्वादं प्रार्थयते। उद्घा
घ्येति। समुकुंदो मे मह्यं शाश्वदृशां शतिकं मन्मथाचरणं तया सदाप्रकाशमानेन प्रजो विवि
गलितत्वं योगोत्तरमानंदरसो वै रसः श्रुतेः। रसपदार्थवेद्यांतरस्पृशात्वंदमानलिसर्वः यथा श्रुतेः
मुक्तिप्रतिपादनात्मकः प्रकृतेसंगमात्पत्तेः। सकः योऽधः सैः महात्मभिरमपुण्यशालिभिर्नार
दादिभिर्योगकलया योगको शलेन हृदयाप्रस्या उदरोरसो मध्येवर्तिनो हृदयपुण्डरीक
स्य केशरं मुकुलं प्रघोमुखं तत्पावराणानं उद्घाट्य रेचकप्राणायामेनोर्ध्वमुखं कृत्वा चि
रादृष्टकालं यथा बहुचिद्यथेष्ठं गरसमालोपित्रम्य कृष्णा ध्यानमत्स्य मूर्त्तिं ध्यानगोचरीकृ
यमाणापि परितः पूर्णरूपमस्य तथामते अयपि श्रीहुलनवर्णलरूपः अविरतं निरंतरं
मुक्तिदशायां स्फुरतिप्रकाशते इति विरोधालंकारः। औपासनिकरूपस्य कल्पितत्वेन
परिहारः। अयकायोगिभिरस्य चिलस्वरूपइतिमहिमातिशयवर्णनेऽत्र योगि
गतभगवद्विषयकरतिभाव स्यांगत्वेन प्रसंगत यापि प्रेयोलंकारः। मुकुंदपदश्लेषफल
श्रविरोधोपमाध्वनिः चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य प्रयोजनाभिधेयं प्रदर्शयति। अलंकारेष्विति।
एतद्ग्रन्थपादिः। अलंकारेषूपमादिषु बालानामसुमत्तानां तेषु अवगाहनस्य
मुत्पत्तेः सिद्धयदृष्टये। ते कोपिलक्ष्यलक्षणे तयोः संग्रह इति मिलसाचेतत्वात्समासः॥

लक्ष्यमुदाहरणम्॥ अलंकारत्वं च रसादिभिन्नव्यंग्यत्वे सति शब्दार्थान्यतरनिष्ठया विषयिता
कु.टी. संबंधावच्छिन्ना चमत्कृतिजनकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वं। अनुप्रासादिविशिष्टशब्दत्वा
नादुपमादिविशिष्टार्थत्वानां च चमत्कारोदयात् पूर्वलक्षणसमन्वयः। शब्दार्थयोस्तु न निष्ठ
चमत्कृतिजनकताया विषयितया वच्छेदकत्वेनातिव्याप्तिः। शब्दार्थमात्रस्य तानुप्रासोपमादेरस
त्वादवच्छेदकतावच्छेदकत्वात्। रसवदाद्यलंकारसंग्रहाय व्यंग्योपमादिवारणाय च व्यंग्येत्युक्त
पदार्थसंगतोपादाने परकीयग्रंथप्रचारशंकानिरासायाह। येषामिति। येषां मलंकारा
णां चंद्रालोके चंद्रालोकाख्यग्रंथे लक्षणे तत्र निरूपितं इति शेषः। तत्र स्थिता नामपि केषां
चिदलंकाराणामयदुक्तं यथा नेतरश्लोकस्या तरार्द्धं तत्रैव दृश्यते। हृदये लेख तोरञ्चे स्तवेन
स्तनयोरिवेति। स्वयं वसुदेव विरचितमिति। एवं च तदीयत्वेन कथनाद्दाशंकानिरासः। सं
प्रत्यर्थालंकारेषु निरूपणीयेषु बहुत्वालंकारघटकतया सुप्रसिद्धतया च प्रथममुपमा
लंकारं लक्षयति उपमेति। अयं च लक्ष्यनिर्देशः। शेषं लक्षणं। सादृश्यस्य लक्ष्मीः श्रमकृतिवि
शेषजनकतातद्विशिष्टसादृश्यमिति यावत्। धर्मिधर्मिणोरभेदोपचारात्। लक्षणं त्वाच
क्षे। यत्रेति यत्रकाव्येवतितिविलासः पूर्वार्थः। तच्छब्दार्थ इति लक्षणं सततसहकारेण स्वबोध्य
कत्वसंबंधेन उपमानमधिकरणं चंद्रादि उपमेयं वर्ण्यमाने [illegible] वदनादिः सहृदयः का
व्यभावनादिपरिपक्वबुद्धिः। सा ग्यमर्यादाप्रतीतिनियमरूपा यया सा बन्ते ने सर्वथा। अत्र चो
पमानोपमेययोरितिस्वरूपकथनेन न तु लक्षणान्तर्गतं व्यावर्त्यं तीयाभावात्॥ अत्रालङ्का
ष्यापादकत्वाच्च। उपमानत्वोपमेयत्वयोरुपमाघटितत्वात्। एतच्चान्यत्रैवोक्तमिति विष्ट
दृश्यं चालंकारत्वे सति सादृश्यत्वमुपमालंकारलक्षणं बोध्यम्। एवमग्रेऽप्यधिकारप्राप्त

मलंकारत्वविशेषणं बोध्यं हंसीवेत्यादि। अत्र तावदिवार्थे सादृश्ये निरूपितत्वसंसर्गेण हंस्यादेर
न्वयः। सादृश्यस्य च प्रयोजकत्वसंसर्गेण स्वर्गंगावगाहनाश्रयत्वरूपे साधारणधर्मे समस्त्र
तस्य च स्वरूपसंबंधेन कीर्तौ सादृश्यस्यापि प्रातापर्यतया नान्वयप्रतिसीता स्वंबंधेन वि
शेष्यतेविशेषणत्वेऽबाधकाभावात्। तथा च हंसीनिरूपितसादृश्यप्रयोजकस्वर्गंगाक
र्मकावगाहनाश्रयत्ववती कीर्तिरिति बोधः। न चैवं स्वर्गंगावगाहनमिवशब्दश्रावा
द्यन्वयानुपपत्ति तथस्यसमानधर्मत्वात्किं विरुद्धेति वाच्यम्। तदाश्रयत्वस्यसमानधर्मत्वे तस्य
तथात्वस्याविसंवादात् तेन विरोधाभावात्॥ तथा सति विरुद्धतत्रैव वक्तुं तेन सादृश्यान्वयरूपे च
न्नौ। धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्गेण शाब्दबोधेविशेष्यतया विभक्त्यर्था
वच्छिन्नहेतुत्वात्। न च निपातार्थभिन्नत्वे तेन प्रकारताविशेषणीयेति वाच्यम्॥ घटो
न पश्यतीत्यादौ घटाद्यविनाभाव स्यकर्मतासंसर्गेण दर्शनान्वयापत्तेः। यदि तु धात्व
र्थपितासंयंवशात्सादृश्यान्वयानुभववृत्तिसिद्धस्तदा धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूप
तप्रकारतासंबंधेनान्वयबुद्धिं प्रति तत्तत्प्रत्यायपदस्थितेः प्रतिबंधकत्वमात्रं परिकल्प्य घटो
न पश्यतीत्यादौ पूर्वोक्तान्वयबोधोऽतिप्रसंगवारणीय इत्यादिक्॥ एवमरविंदवत्सुंदरं वदन
मित्यादावरविंदादिनिरूपितसादृश्यप्रयोजकतासंसर्गेण सुंदरपदार्थैकदेशस्य
सुंदरत्वेऽनुभववतोदन्वयस्तद्विशिष्टस्य चाभेदेन मुखादावित्युच्चारविंदनिरूपितसा
दृश्यप्रयोजकसौंदर्यवदभिन्नं वदनमित्यन्वयबोधः॥ अरविंदसुंदरमिति समासे
तु अरविंदपदेनारविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोजकं लक्ष्यते। तच्चाभेदेन पदार्थैकदेशे सौंद

कु.टी. र्थ्यमाणत्वेनेति। एवं चारविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोजकाभिन्नसौंदर्यवदभिन्नं वदनमित्यन्वये ८
बोधः। एकदेशान्वयाभ्युपगमादरविंदपदमेव लक्षणया सौंदर्यबोधकं सुंदरपदं तु तात्पर्यग्राह
कमित्येके। अरविंदमिव वदनमित्यत्रारविंदनिरूपितसादृश्यवद्वदनमिति बोधः। सादृश्य
स्य निपातार्थतया भेदेनान्वये बोधकाभावात्। अरविंदमिव भातीत्यत्र भातेर्ज्ञाना
र्थकत्वे अरविंदपदस्यारविंदनिरूपितसादृश्यप्रकारकज्ञानविषये लक्षणा। तस्य चाभेदे
न मुखस्यादावन्वयः। शेषं तत्सर्वं ग्राहकं पूर्वोक्तदिशा वा सादृश्यस्यैव प्रकारितासंसर्गेण
धात्वर्थेऽन्वयः। अत्रैव सौंदर्येणेति। धर्मोपादाने तृतीयार्थस्य प्रयोजकत्वं तस्य सादृश्य
सौंदर्यप्रयोजकारविंदनिरूपितसादृश्यप्रकारकज्ञानविषयत्वमिति बोधः। आद्यकल्पे तु अ
रविंदपदमेव सर्वार्थबोधकमितरत्तात्पर्यग्राहकमिति बोध्यम्। इयं च सादृश्यपदार्थ
तरत्वमते शाब्दबोधरीतिरुपदर्शिता। तस्य समानधर्मरूपत्वे तु चंद्रत्ववन्मुखमित्यादौ
चंद्रवृत्तिधर्मवन्मुखमिति बोधः। अत्रैवाह्लादकत्वमिति समानधर्मोपादाने तृतीयार्थस्य
धर्मस्याह्लादकत्वे पदार्थैकदेशेऽन्वयः। तदसहिष्णूनां तु चंद्रवृत्त्याह्लादकत्ववतिआ
ह्लादकपदस्य लक्षणा। चंद्रादिपदं तात्पर्यग्राहकं। चंद्रसदृशमित्यत्रापि एकदेशे सादृश्ये च
ह्लान्वयः। सम्बन्धिकत्वात्। सदृशपदं वा चंद्रसादृश्यविशिष्टलाक्षणिकं। अत्रैवाह्ला
दकत्वेनेत्युक्तावभेदस्तृतीयार्थस्तस्य च सदृशपदार्थैकदेशे धर्मेऽन्वयस्तस्य चाह्ला ३.
दकत्वाभिन्नचंद्रवृत्तिधर्मवदभिन्नं मुखमिति बोधः। सदृशपदमेवकासत्कार्यबोधक
मितरत्तात्पर्यग्राहकमित्येवंविधान्वयसरणिः। एवं पर्यवसन्ने तत्र शब्दानुशासनं पूर्णेर

नुसंधेयाः। इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या। परिचितेनेत्यादि। पूर्णोपमेतीसत्वे तरमालंकारिकेत्वतिपूरणी
यात्वेन च विशेषणं तदुपात्तशब्दशक्तिप्रतिपादितोपमानोपमेयकत्वे विशेषतः शब्दोपात्तसमा
नधर्मकत्वे सति विशेषतः। स्वनिरूढशब्दगम्यत्वे स्वपदमुपमापदं तु उपमानलुप्तायामपि
तत्त्वेन योपमानप्रतिपत्तेस्तद्वारणाय शब्दविशेषणं। एवमपि तन्वीसनेत्रा केयमेयस्य
कामस्य सदृशेन दृश्यते उत्तवैविध्यात् लुप्तोपमायामतिव्याप्तिरुपमानस्य च सदृशपदोपात्त
त्वादिशेषतः इति। उपमेयोपमानतावच्छेदकरूपेण स्पष्टः। धर्मलुप्तायामप्युपमावाच ७
केन सामान्यतो धर्मस्योपात्तत्वादिशेषतः इति। उपमाप्रयोजकतावच्छेदकरूपेण स्पष्टः
। वाचकलुप्तायामपि तत्त्वेन योपमानादिपदेनोपमावगमात्तद्वारणाय विशेषतः स्वनि
रूढेति। उपमायाश्च निरूढा इव इवयथाशब्दादयस्तारीयुक्ताः किं संगृहीताः उपादानाः। अत्र
निपातरूपस्यैवादेरुपसर्गवद्द्योतकत्वमेव। उपमासहाशास्त्रे दुस्त्वेऽपि त्वे दीपिकाउक्ताति
२२ व्युत्पत्तिवैलक्षण्यात् आदिपदेन तत्तृतीयादिसंगतिः। उद्गादेरनुद्धरणे क्लिष्टप्रवृत्तिकरण
त्वाद्वाच्यं सादृश्यानुपपत्तेलेन करणेन तथार विशेषणे वाच्यत्वमायत्तद्योतकत्वे तु स्वादिप
दस्योक्तसदृशापरत्वेऽपि स्वसदृशेः। शरेति शरविशेषणत्वेन तृतीयादिसंगतिरिति वैया
करणमते तु नादरणीयः। उपास्यते गुरुरित्यादौ तथा सन्निध्ये वाक्यार्थकर्मकत्वात् कर्म
त्वकारान्नपयाति रूपवाधकस्योपसर्गवाचकतापामेवादि वाचकतापार्थवेनद्योत
वेषमस्य स्फुरत्वात्। विशेषणविशेष्ययोः समानविभक्तिकताया विशेष्यान्वयसहैको
र्थमवेयं त्वद्विशेषणं। तत्रैवेदपदः प्रायो विशेष्यस्य विशेषणेऽदर्शनसमस्य

नोपमानोपमेययोरर्पितस्य । लिंगवचनभेदेपि उपमानोपमेययोरविभक्तिः पुनर
वैवउपमानोपमेययोरिति तत्पुरुषः समासे ~~सति नोपमानोपमेयपदयो~~ सति नोपमानोपमेय दो
कु॰ टी॰ षस्तृतीयादेः साधुत्वार्थं तथोपपत्तेश्च तस्माद्वेकत्वमेवेत्यादिनोपयुक्तं चेतत् तत्र म
पासकलालेकाधिकसंमतस्यैव शब्दप्रयोगस्यैतौ तस्य दत्ततो गुह्ये लापत्तेः । दृष्टिप्रयो 10
तनयोर सतर स्थाभावे न चेद्धादिपदेन चेदृसदृशी तत्त्वस्य गुणं प्रतिबिद्धत्वात्तल्लिकत्वादये
नेकार्थत्वादोषापत्तेश्च । अपि चेदृगादेर्गृहीत कल्पनये चेद्धादेरुपमानस्य पदार्थैकदेशा
त्वात्तत्साधारणधर्मत्वबाधानुपपत्तिः । तस्मादुपमेयमात्रगत्वयोर्गीकारे च लिंगवचनभे
दस्य दोषत्वानुपपत्तिरिति दिक् । उपमाने त्वादिरुपमानत्वं चोपमानिरूपितकत्वेनत्वव
च्छिन्नत्वे तत्रान्वयित्वेन विवक्षिते तच्चोपमेयवत्साधारणत्वं च धर्मस्यासाधारण्यमिकमोपचा
रिकं विवक्षितं विवक्षाभावकृतं श्लेषकृतं वस्तुप्रतिवस्तुभावेन समानमेदमन्वयत्वेन नव
मनेकध्यानि त्वमीमांसायां प्रपंचितं तत्रस्वर्गमावगाहनस्य तथात्वमोपचारिकं । की
र्तैतस्य स्वारसिकं त्वात्काव्यतादुपादानादिति वाचकस्योपादाने [illegible] निर्देशः । उत
रेषां तु शब्देन प्रतिपादने तद्वितिति चिंतनीयं । साधारणप्रकारविशेषोपदर्शनायोदा
हरणांतरमाह ॥ गुणदोषाविति ॥ गुणदोषावधीतस्य गृह्णन् जानन् बुधः पंडितः
पूर्वं पूर्वं निर्दिष्टं गुणं शिरसा श्लाघते आदौ लिखितेन शिरसा गृह्णन् दरे वेति । परस्परतोनि
र्दिष्टं दोषं कंठे विषयस्येति निगुणश्लोक कंठादुद्दिशति कंठे पतितं स्वपंः । कुद्ववद्दुद्दे 4

पति वै यः । एवं मंदाक्रिवतशेषपुति निराकृतेऽविशेषाः । वृत्तेत्यादि स्यादिपदद्वयमिवे
ध्ववंति तः पदिगृहीतेः ग्रंजश्रेष इति । तथा च श्लेषस्य लेखेऽन्ना विरहादस्कृते तत्त्वीकाये
श्लेषत्वव्यवहारः सर्वेषामनुपपन्नं स्यादिति भावः । स्मादृति । माघवत्तवद्वारका वर्णनेऽयस्या
द्वारका यां पुत्रानो वध्नंति संपवलमीः प्रासादोपरि जननाद्युपालि प्रसेवतेस्थितेवं तः किं
भूतान्स्यादृति हेतोः पताकावैजयंतीः प्रापवतीः विचित्रा विचित्र नाद्रुतिहेतोः राजंस्ति वद्धं
यतीः नमंतीवल्लीका निश्चित्य पटलैपूताः पासीताः वधूपदेयपताकाः । सौभाग्यानि पता
कावैजयंती स्यात्सौभाग्ये नाटकांक योरिति मेदिनी । राजमस्तु तरां । विचित्राः सतीस्तेन यावि 11
त्राः । नमग्रविल्लीका श्रीति । न चेतयतइस्यस्य इस्वेत्रे वांछितः श्लेषोऽयवेदिसग्रत नेनान्वयः
णतरिक त्रिति । किं भूतानां अरहितो सवद्धो । रामलस्य लोयासु तथा भूतानां सरसीपल्लेश्च
सहितः संयुक्ताः रामाः यतयोया सांतथाभूतानलस्यगुणः सारसवनिताया सुताइति । किं भूताः
सरस्य अधिकां तलशोभां वहंतः पवनसंभूते नवेगेन निजेनसंलोभ मसृदुदले प्रापिता
इति । न च ग्राधिसमभिव्यस्य तुल्यार्थत्वात्सौधर्म्य निबंधोऽस्तीति कुतोन श्लेषात्लेपस्त त्राहस
मभिति । द्वाकृशीश्च साम्यार्थकत्वात् तथा चानुपपन्नस्याभावात्तन्मूलकश्लेषोन संभवतीति
भावः । कथं तर्हि तदवगमस्तत्राह ॥ अर्थसौंदर्येति । विशेषणेनोवध्य निरन्वयेचमत्कृतेर
नुसंधानात् तदन्वयतात्पर्यग्राहकइति भावः । तदनु श्लेषानुसंधानानैतरातद्वलात् श्लेष
वत्वात् । साधर्म्यं प्रतीतिसाधर्म्यरूपार्थस्य तत्त्वं । अर्थसाम्याभावेपि सकलकलकलपुर
मतत्वात् संप्रतिस्वभाव्यविवक्षिते तात्पर्य नेश्लेष सामान्यस्य संभवादिति भावः । एवकारेण संप

लम्बवच्छेद:। तत्रेत्येतयोर्मध्ये। शब्देति। तत्तु कार्त्स्न्याभावे न शब्दयोरेव क्लिष्टत्वादिति भाव:। अर्थे
ति। शब्दाभेदादेकवृन्तगतफलद्वयन्याये नार्थयोरेव श्लिष्टत्वादिति भाव:। केचित्तु अलङ्कारस
कु. कु.टी. र्वालङ्कारादय:। उभयमपीति। सभङ्गाभङ्गश्लेषद्वयमपीत्यर्थ:। शब्दस्य परिवृत्तसहत्वेनोभय
मतिरेकाभ्यां तद्गतत्वावधारणादिति भाव:। अन्ये तु अलङ्कारा:। ने त्वभिप्रायस्यालङ्कारमध्यक 12
थनादवगतस्यापि विशेषत: कथनमेतदेव कथमुपपद्यते इत्याशङ्क्याह। एतदिति। पदद्वयु
क्तेत्यर्थ: यानेतरं किंचित् मीमांसाने काप्यदृश्यते। तथा च वचनमाशय: उन्नीयते अलङ्कारेषु मुख्य
त्वेऽपि तादृशालङ्कारत्वमिति। अन्ये तु शास्त्रमकादेस्तु न चमत्कारे मुख्यत्वमिति। न तेषा
मर्थालङ्कारत्वमपि तु शब्दवैचित्र्याश्रयालङ्कारत्वमेवेति। इत्थं श्लेषप्रकरणम्॥ अप्र
स्तुतेति। सा। अप्रस्तुतप्रशंसा। प्रस्तुता प्रथा। प्रस्तुतमाश्रय: प्राधान्येन तात्पर्यविषयो
यस्यास्तथाभूता। प्रस्तुतपरमप्रस्तुतवर्णनमप्रस्तुतप्रशंसेत्यर्थ:। एकइति। कृती कुश
ल:। शकुन्तेषु। पक्षिषु मध्ये। मशकादिक: शकादिद्वादशं नपा चतद्इत्यर्थ:। कार्येइति। कार्ये
प्रस्तुते सति तदनन्यविशेषस्यादिशेषे प्रस्तुते सति तदनन्यसामान्यस्य। तुल्ये प्रस्तुते तदन्य
स्य तत्सदृशस्येत्यर्थ:। अत्र न शब्दस्यापि तिसबोधपरत्वात्। तत्सरूचेति। तत्सदृशे। आवद्धा: पा
कृत्रिमा सता: स्कन्धलोम्नानि ते येरि लोमानि। अभिमति सकन्धदेशीयसैवेदत: श्वाम्न
क: मृगपते: सिंहस्य पदवीस्थानेयधारोपित: तादृशस्य पश्चात्तेन सिंहसाम्यपुषापितद्दृत
र्थ:। तथा पिमत्तानामिभानां गण्डानां कुम्भतरस्य पाटने विदारणे तत्परस्य सिंहस्येति नादरि(?)
नामधिपस्य नादं सिंहनादं कापि च्याती त्यर्थ:। अभिनयतिगर्जनं कुर्वतीति। सम्प्रत्यन्नावेत्ये
येन केवल:। मस्येवैधेयवाक्लिशद्स्वमर:। अंतरेति। कृष्टद्वारि। दोषस्यानानिचा केर का:
रौचेद्गजसेनरन्तुपादादानई प्रातेहरद्व। सोपिपूर्व चेदिशिरसाक्षाघतेतत्प्रवंधारयति पर्वेच
गरलंकरोतियत्र्द्रतिस्थावयपति। निरसेरस्तगरलविषमित्यमर:। शंकरेतिअन्नयपद्यवीति। साधारणस्त
त्वेनाभिमतोधर्म: गद्धल्लिशिरसाक्षाघतेपूर्वमिलाद्रिनेक्तोपयापिनेकोन साधारणादृत्तिधेनुनी
गरलमित्यादिनोक्तकोपिधर्म: साधारणेनेतिवाचपाश्रुते: साधारणत्वाभावोक्ते: संगतमप 13
ते: साधारणाभावेहेतुमुपमानरन्मारम्येत्याहुतिभेदादिते नेनोक्त: समाधत्ते। तथापीति। वस्तुग
त्या साधारणत्वाभावेपीत्यर्थ:। चेद्राग्रलवोरित्यादियपाकृत्ये चेद्गुणयोर्गरलदोषयोश्चेत्यर्थ:।
विवप्रतिविम्बभावेन प्रतीयमानसादृश्ययो उपमानोपमेयधर्मयोर्भिन्नशब्दोपात्तत्वरूपेणामे
दात्। अभेदाध्यवसायात्। एतद्वसाधारणधर्मतेत्यनेनाप्रविता। तेनादीत्यादिनाशिरसा
वहनानि नेरन योः कण्ठस्थापनतद्द्विरदुद्गारनेयोश्चसंग्रहः। गरलमित्यादीत्यादिनाच
शिरसाक्षाघतेकण्ठेनियच्छतीसनयो: संग्रह: अभेदाध्यवसायादिति। अभेदस्याध्यवसा
यादाहीर्यनिश्चयादित्यर्थ:। साधारणधर्मेतेतीति। साधारणधर्मत्वाभिमानविषयतेतीत्यर्थ:।
पूर्वस्मात्सूर्वोदाहरणादितिविशेषइत्यन्वय:। न चेवसाधर्म्यप्रतीत्युपपादनेपिवस्तुतस्त
दभावात्कथमुपमालक्षणसमन्वयइतिवाच्यं। चमत्कारविशेषप्रयोजकसाधारणत्वाध्यव
सायविषयधर्मवत्त्वेनोपमालक्षणत्वमितिप्राप्यादिति लोके बिम्बभावमपदेशस्यगगन
तुलाशयादिविषयतयाप्रसिद्धे: कथं प्रकृतेतद्व्यपदेशइत्याशङ्क्याह। वस्तुतइत्यादि।
अभिन्नयो:। तयाध्यवसितयो: पृथगभिहितिरित्वशब्देनेत्यर्थ:। बिम्बप्रतिबिम्बभावइति। बिम्बप्र
तिबिम्बभावपदवाच्यमित्यर्थ: समयइति संकेतइत्यर्थ:। पूर्णायामुपमानादिसमग्रतानि

कु.टी.

मगन्तानियमप्रसिद्धेस्सद्विपरीतार्थोऽनुपमायो सर्वलोपनियमाशेकानिरासायलेतल
पूर्वकं तद्विभजते:। वर्णेत्यादिना। चकारेवाशब्दार्थे तदन्तेतर चेलो चेद् तद्यथाहार्यत्वेऽचेतरे
तरयोगाविवक्षयावक्तिसो पमानस्य धर्मस्योपमावाचकस्य वालोपे अत्र क्रमेणानुवादनेऽनु 14
क्रोपमासावद्कद्विअनुवादानेरं तद्धानि त्रितिपूर्वोपशब्दकृत्तेत्र वति। तद्विद्विलादो मुद्राह
रणानि। अर्थलोपाचेति। उपमेयवादेन त्रिविति। वस्तुतो लोपचवासूत्र त्रिविवेलरण बोध्य
ले रूपणवाक्यमा लक्षमन्मुखेनोदाहरणक्रमानुसारेण विभागं दर्शयति पर्यादि। वाचक
लुप्तेति। वाचकलोचा त्रानुपूर्वीविशेषवतोपमानेधर्मनिरूढो। तच्छ शब्दवानिरूढन्न
लपावा। तन्त्राद्युमिवादेर्द्वितीयेतुतद्रदादेरिति तद्ना वा त्रयारोत्यादौ वाचकलोपः स
मासानुशासनेननिरूढ लक्षणवगमे पिचानुपूर्वीविशेषवत्त्वाशब्दविशेषस्य लब्धोपना
त। श्रासाक्रूतत्तरिति। श्रास्य प्रयुक्त इत्यर्थः। कर्पूरतीलवत्प्रतिसवसर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विपूर्वाचेक्ते
बाउत्वनेन विहितः। क्विपूत्तप्रोपि सर्वमाणे धर्ममात्ररूपं आचारबोधयति। कर्पूरपदं चेलक्षा
णयाकर्पूरसादृश्यं। तत्र चातिरिक्ते पूर्ववत्तया त्यक्ता संसर्गेणचारेबोधधर्मरूपवलेनचे
देना। वस्तुतस्तु क्विप्रत्ययसंधानेत्व तथाबोधात् कर्पूरादिशब्दादेव कर्पूरादिसादृश्यप्रबो
तकारिलेन सादृश्यापित्त्वं ते सादृश्याभिन्ने वाचारे न्वयति इति युक्तं नन्वे वाचकस्य ५
वादेरनुपादानाल्लोपपुक्तः सांधारणधर्मस्याचाररूपस्य किन्तु पानं तथाकथंलोपस्त्ना
हा। कर्पूरवदाचेन्ल्लक्षणाचारार्थस्य क्विप इति। कर्पूरस्येवतीवार्थ वृत्ति। आनेदावत्र कतन्नकर्ता
[illegible] नेद स्वरूपोपचाररूपस्य बोधकस्य सत्वात्। न च क्विपोपादानेन्याचार

प्रतीतेः कर्पूरादिपदानामेव तद्बोधकत्वपक्षे कथं धर्मलोपः संगमनीयइति चेत्। अत्र प्राचः
एवमपि वाचकतयाविहितस्य क्विपो लोपात्तल्लोपस्य देशः। प्रतएकात्रसमा नार्थकः क्यच्
नोपात्तः तस्मात् प्रत्यादि स्याहुः। नव्यास्तु धर्मस्याचाररूपस्याचारस्योपादाने पि अनेद लादि 15
नाविशेषरूपेणानुपादानाद्धर्मलोपोयुक्त एव। अन्यथा इन्दुतुल्यास्यादे धर्मलुप्तो [illegible]
दाहरणस्यासंगतापत्तेः। न चैवं क्यङादावपि धर्मलुप्तास्यादिति वाच्यं इष्टापत्तेरित्याहुः। स्म
रवधूयतीति। न त्वपमानादाचार इतिकर्मकत्वादुपमानादाचारे क्यचोविधानात्स्मरव
धूरतिपिवाचरतीत्यवगमे पश्यात्मानं मन्यो वेत्रकथं निर्णय स्तत्राह। विशेषणेति। स्मरणरूप
चरणस्यकोतिकरणकत्वरूपविशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः। कृते:स्वरसतः स्वीयत्वावगमात्पित
भावः। न चात्मनेउपमेयस्यत्वलोपदेनोद्धाना कथं लोप इति वाच्यं तस्या द्वितीया ततयाकमे
मूतोपमेयासमर्पकत्वात्। अत्रा नपि तद्धाहृते नैव तद्बोधात्। अत्र च स्मिवधूपदेन स्मरव
धूसादृश्यं लक्ष्यते। तस्य च युष्मत्कत्वसंसर्गेणार्थेदेनवाचारे [illegible] यः। तथा च स्मरवधूसादृश्या
भिन्नआचारकर्मको यथाचार स्तदाश्रयस्त्वमिति बोधः। काकतालीयेति। वस्तिविषयेसमास
विषयेतुापकादित्ति। इवार्थेसमासाभावेतद्धितपादिस्तनेनेवार्थविषयसमासानुवादोन
पपन्नस्तु तामकइत्यर्थः। उत्पत्त्रकाकागमनतालपतनयोरनुपमेयमित्यन्ततरक्रमेणेतिशे
षः। तेनेति। काकतालसमवेतक्रियापदयो: काकतालपदयोरिवार्थसमासेनेत्यर्थः। का
कतालसमागमेति। अयंभावः काकागमनतालपतनयोरुपमानत्वे तदुपमेययोः स्वीयगम
नतत्रस्थानयोः पृथगनुपात्तत्वेनोपमेयपतयान्वयायोगात् काकतालसमागमवदुपमानं।
इयं चकाकतालसमागमस्य इति काकतालपदार्थस्तस्य चान्वेदेनस्वीयतत्समागमरूपेउप

कु॰टी

मये ऽन्वय इति। तत इति तादृशसमासोत्तरमित्यर्थः। इति तदर्थि इति काकतालीयपदलसितस्य
काकतालफलोपभोगस्यच्छप्रसयार्थस्य सदृशैकदेशे तादृशस्य निरूपितत्वसंबन्धेन तथा सदृश
स्याभेदेन तत्वीवृत्तिलाभरूपे लोपमेये नान्वयादिति भावः। अत्र पतनदलितत्वमितरहेद
र्शनस्तुमित हृदये ति च बिंबप्रतिबिंबभावापन्नधर्मस्वरूपकथनेन तेवमनयाकार इति बो 16
ध्यं। न च सकृद्वृत्तितालव्याकाकतालपदाभ्यां कथमुपमानद्वयावगम इति वाच्यं। पुनरुभावान्
सार्थेन शासनेनानुपपत्तिवैचित्र्यस्यस्फुटं प्रतिपत्तेरिति। एवं च दूरहतमस्यैकायमयतत्रो
पमानत्वप्राप्तौ कृतु तोष्पमेदोषदर्शयितुमाह। ततः श्लाघ्यकाकागमने ताद्दृकाकागमन
तालपतनदृष्टोयः समागमस्तद्रूपस्येत्यर्थः। इदं च काकागमनमिव तालपतनमिवेति
महाभाष्यगतविग्रहवाक्यविरोधशंकापरिहारायोक्तं। समागमस्य तादृश
क्रियाद्वयाभिन्नत्वेनोत्तरपुरुषस्य तात्पर्यं एवं पर्यवसानात्। विशिष्टोपमायां विशेषलोप
मावगतिवत्समासगमोपमायामपि तद्वद्यवच्छेदको यो यो गम्यमानानुपमानाभिन्न
स्यावगतिवत्तस्माकागमोपमायामपि ... वाक्यप्रणयनमित्याशयः। धर्मिस्यानुपादानादिति। तस्यानेन
समहृ। भाष्यकृतां तादृशविग्रहवाक्यप्रणयनमित्याशयः॥ ॥इति श्रीमत्सद्वाक्यरामभट्टसूरिवरात्म
जवैद्यनाथविरचितायामलंकारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायामुपमानप्रकरणम्॥ ॥उपमेयोपम
नवैद्यनाथविरचितायामलंकारचन्द्रिकायां उपमेयोपमायां चोपमेयेव प्रथमं निरूपयितुं पचिताननतां ६
मा निरूपणानन्तरं तन्मूलालंकारेषु संभवत्सादृश्यस्य उपमेयोपमायां सादृश्यमवच्छेदकत्वे तृतीयसदृशाव
त्रेपि तत्सादृश्यनिवीर्यनोनन्वयस्य तस्य द्वितीयसदृशाव्यवच्छेदकलकतया त्रिकमपि तदेव प्रथमं निरूपयति। उपमाने

पमेयत्वमिति। उपमानत्वमुपमेयत्वं चेत्यर्थः। इदं तौ त्रयमाणत्वात्। विवक्षितमिति शेषः। एवं चै
कस्यैव वस्तुनो यदुपमानत्वमुपमेयत्वं च विवक्षितं तदनन्वय इत्यन्वयः। अत्र संभवशंकोनिरासाय म
ध्ये उदाहरणोक्तिः। ननु तत्र तदुपमानत्वमस्ति तदि तदपि तदेवेति तादृशनोपमायामतिव्याप्तिः।
तत्र समासादेरेकस्यैव वस्तुन उपमानत्वमुपमेयत्ववर्णनात्। अथैकस्य वस्तुनो यदेकनिरू 17
पितमुपमानत्वमुपमेयत्वं चेति विवक्षितं। एकपदस्यावृत्तिकल्पनात्। इयं चारशनोपमायामपि
दैक्येन तदुपमानत्वनिरूपितत्वमुपमानत्वं भवति तादृशनिरूपितत्वं तूपमेयत्वं तदेकनिरूपितोपमानोप
मेयत्वाबरहान्नातिव्याप्तिरिति बुध्यते। तदा रशनोपमायामपि उपमानोपमेयत्वस्य सत्त्वादुपमेयोपमायामतिव्या
प्तिः। तत्रैकस्यैव वस्तुनो गगनस्यैककर्तृकनिरूपितस्योपमानत्वस्योपमेयत्वस्य च वर्णनात्
इति चेत्। तामेवोदाहरणे चैति विरोधशांतैवैकारकृतलेनस्वाश्रयनिरूपितत्वोपमानोप
मेयत्वयोर्लाभेन काव्यलिंगसंगमाभावात्। अत्र केचित् इदं दृष्टं दृष्टं वेति निरूपितत्वेनोपमानत्वमुप
मेयत्वं च स्वाश्रये दृष्टनिरूपितेन तु रशनोपमायामुपमेयोपमायां चेति संक्षेपः। अनन्वयपदस्य
व्युत्पत्तिमितमाह। उपमानमपीति। नाद्वितीयमित्येवं संबंधस्य तदुत्वर्थः। सादृश्यस्य भेदघटितत्वा
दिति भावः। न चैवं स्वस्य संबंधप्रलोपप्रलापापत्तिरित्यत आह। अनन्वय नोपीति। बाधितस्यापीति
र्थः। अर्थस्य सादृश्यस्य अविद्यमानेऽप्याहार्यारोपरूपतया प्रतिपादने। सदृशांतरस्य व्यवच्छेदेन
सदृशांतरव्यावृत्तिबोधकत्वात् एतदेव विशदयति। इदं तु रित्यादिना दृष्टं च सदृशांतरव्यावृत्ति
रूचेन द्वारा तदेवमेयत्वं तेन तद्रूपत्वेन तत्र वक्तव्यात्तत्रोदृष्टत्वादवरव्याद्वितीयमाचत
या सादृश्यप्रतिपादने विनासंबंधप्रलापतापत्तिरिति भावः। उदाहरणांतरमाह। यथा वे

ति। गगनाकारं गगनं सदृशं इवेत्यतः प्राक् युद्धमिव घनाहार्य्यं। उदाहरणान्तरं प्रदर्शनीयं वीतमाह।
कु. टी. पूर्वोदाहरणे ति। वैधुर्यादेरित्यादिपदात् गांभीर्यादयुल्लेखोः संग्रहः। इत्थमनन्वयप्रकरणं। अथो
पमेयोपमानन्दयति। पर्यायेणे ति। अयोगव्यवच्छेदेनेत्यर्थः। व्यवच्छेदेनेति पाठस्तु। ततश्च उपमानो
पमेययोर्विपर्यासेतरइति। बोध्यः। उपमेयोपमेति तत्कृतनिर्देशः। उपमेयेनोपमेति सुम
नैः धर्म्मार्थेदं इवेत्युदाहरणे। अर्थो ध्यानेपूर्वं पूर्वं समग्रं इव अत्र च मौर्ख्यं चेद्धर्मो वा कथमेवे
न उपमानत्वमुपमेयत्वेन च वर्णितं। तत्राद्यवाक्ये प्रथमोपमानत्वं धर्मस्योपमेयत्वं द्वितीये तु तत्
विपर्यासेन धर्मस्योपमानत्वं धर्मस्योपमेयत्वमिति लक्षणसमन्वयः। उपमानोपमेयत्वमात्रो
क्तौ वनन्वयेति व्याप्तेर्हेतोरिष्टं। एवमपि समले शरदि प्राप्नुरहो कुमुदतारकोः लक्षणत्वप्रा
त साहश्यात्यन्तमुपमायामतिव्याप्तिः तत्र द्वयोः कुमुदतारकयोः साहश्यात्प्रयत्नत्वेनोपमेय
त्वस्य वक्ततेनि योगित्वरूपस्योपमानस्य पर्यायतः प्रतीतेरतः पर्याये लक्षणं। न च मतिरिव
चेत मतिरिव त्वं च तेऽव विकीर्णे रति विमलेऽतिदर्शनोपमायामव्याप्तिः। तत्र द्वयोर्मतिचेतसोर्वा
चेत मतिर्मतिरिव त्वं च तेऽव विकीर्णेरति विमलेन उपमानोपमेयत्वेनवर्णनादिति चेत्। नाद्वयोरिक्यनेनपरस्परमुपमानोपमेय
त्वस्य तैरुपमानोपमेयत्वेन वर्णनादितिचेत्। नात्। इयोरित्युपकारणेतदेहस्य पर्यायपदेनैवानन्वय चकारणेतदेयपर्यायणेतरेतिसन्देहः। नन्व
न्यस्य विवक्षितत्वात्। अन्यथा पर्यायपदेनैवानन्वयचकारणेतदेयपर्यायपदेनेति सन्देहः। ननु
उपमानोपमेययोः पर्यायेणोपमानोपमेयत्वं ... तदितरत्वेऽपि बीजं तत्
पमापत्तीयोपमेयं पाठादुपमाद्वयं पठादुपमेयोपमायाः अन्तःकारांतरं ते किं बीजमिति तत्का
हद्वयारिति। तथा चोक्तविशेषणोपतकत्वात् चमत्कृतिवैलक्षण्यमेव तत्र बीजमिति भावः। कथं त
यीयसदृश्यत्वे सैव दत्ताम ... आह। धर्मार्थं वा रिति। धर्मार्थं चापि चत्वारः स्वार्थः मुख्यतः शब्देन तथा
... चेन्नतदितरपरिसंख्यायां पिपिलकावाहिना पितृतीयसदृशव्यावृत्तिलाभार

तदा

ति भावः। रवमिवेति। कर्ह्णो नभिदं रवमाकाश मिव तत्लेकाद्युपपादने न निर्मल
त्वातिशयातिश्यस्य। निर्मलत्वादीत्यादिपदेन स्वच्छातिशयपरिग्रहः। मिथ इवेति।
अत्र गतः प्रकृतः अयमिति प्रकृतपरामर्शि सर्वनामनिर्दिष्टत्वात्। अत एवोपक्रमाद
ग्रे चत्वरस्य मद्धारेतन्वयो बोध्यः। अत्रापि अर्थं हेतुद्वयं कविमानीतिसमानधर्मउपात्तः
उन्नतार्थे च स्वतीति समुन्नाद्गतिदिक्। इत्युपमेयोपमाप्रकरणम्॥ ॥ प्रतीपमिति
तत्र निर्देशः। ननु उपमानोपमेयभावस्य वैपरीत्ये कतयामुखादेरप्युपमानत्वसंभवा
त् वं इहइव मुखे मिवेत्युपमायामतिव्याप्तिरित्यत आह। प्रसिद्धेति। प्रसिद्धोपमानस्य
उपमेयभावः उपमेयत्वेन प्रतीयप्रतीपपदवाच्यं। कुतः प्रातिलोम्यात्। प्रसिद्धोपमा
नप्रतिकूलत्वात्। उपमेयभावप्रातिलोम्यादित्यर्थः सर्वत्र हि प्रसिद्धोपमानेन स्व
उपमेयभावस्य प्रातिलोम्यादुपमानप्रतिकूलत्वादुपमानस्योपमेयत्वकल्पने
प्रतीपमित्युक्तं तदुक्तिमात्रत्वेयं। न तु प्रसिद्धस्योपमानोपमेयभावस्य वैपरीत्यादिति
यथाश्रुतलीत्या एवं विधप्रातिलोम्यस्य प्रतीपपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगादिति।
एवं चोक्तप्रकारेणोपमानप्रातिकूल्यस्य प्रतीपपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वकथनेन प्रसिद्धो
पमानोपमेयभावप्रतिकूलधर्मः प्रतीपसामान्यसाधारणं सामान्यलक्षणमिति सूचितं।
अत एव चतुर्थप्रतीपमात्रस्यानावसरेऽसङ्गतिः। उपमानप्रातिलोम्यादिति प्रतिकूल
त्वं चेतिरस्कारप्रयोजकत्वं एतस्य च सकलप्रतीपभेदसाधारणं तत्र स्फुटीकरिष्य
ते। यथावेति। व्याख्यातस्यप्रियाप्रतिवियोगवेदनानिवेदनं मिदं। अपि प्रियेतदीयसा

इत्युपनतविनोदने विनोदे विरहपादने तन्मात्रमपि समदैवेनननुस्यूतता। एतदेव दर्श-
यन्नुदाहरति। तन्नेत्रयोः समानासाधारणीकीर्तिः शोभा यस्य तथाविधं यदिंदीवरं त-
त्सलिले मग्नं वर्तते नीतुलत्वहेतुः। तदवमुखस्य छायया कांत्या अनुकारी सदृशः शशी
मेघैरंतरितः तिरोहितः ये याताः मिथुनाः क्रमः तदहमनेन सदृशं गतयो येन ते हंसास्ते
विगता दूरं गताः अत्र केतौ सत्यादिषु धर्मोपादानं तु शैवोदाहरणं वैलक्षण्ये बोध्यं। ननूपमाना-
दुपमेयस्याधिक्यवर्णनरूपात् व्यतिरेकालंकारादस्य को भेद इत्यत आह तत्र वैधर्म्यप्रयु-
क्तमुपमेयस्याधिक्यं विवक्षितं त्विह तूपमानतामात्रप्रयुक्तं तत्साधर्म्यप्रयुक्तमिति
प्रतीपान्तरमाह। अनौपम्येति। अन्यदवर्ण्यं यत् उपमानं तद्रूपं यदुपमेयं तस्य
तामेन वर्णनीयस्य मुखादेरनादरो न गर्ववर्णितादौ ... प्रतीपमित्यर्थः। तस्या गर्वप्र-
सन्निपूर्वकत्वेनोपमेयतायाः। पूर्वमप्राप्तात् उपमानतिरस्कृतिविशेषप्रयोजक-
त्वादिति भावः। अत एव तामेनेत्युक्तं। नतु सत्त्वेनेति। अप्राप्तप्राप्तेर्नीरसत्वात् तत्त्व-
सिद्धिः। विशेषेति। चमत्कारो लक्षणस्यार्थः। उक्तरीत्या उपमानतिरस्कारातिशयप्रतीतेरि-
तिभावः। गर्वमिति। अस्य वाहोस्य वहनाथोऽपरपरिमितमिति यावत्। तन्दुःशोभनेत्यु-
तिभावः। गर्वमिति। अस्य वा नाम ननु कार्यं तात्पूर्वोदाहरणे कोसेति समान-
संबोधनं। न चितिहे त्वर्थः। अत्र मया नामन तस्य वर्ण्यस्य अनादरोऽस्ति तथा
धर्मोपादानमिहतु नेति भेदः। वक्तव्यमेवेति। कृदाहुरणं। प्रतीतीत्रीणां मुकुः ... तातेति मानुकं
... मतेवमेवेति। ... कथारु तर्कः। वर्ण्यनाम ... विदूषितत्वं तनीया
र्थः। वर्ण्यं विदूषितता यामस्यावर्ण्यस्योपमातस्यादुत्यर्थः। अनि अतिवचउपमात्रानि अपि।
कृतनिहितदूतिस्यायात् ततप्रतीयं मुखेति किले तिवार्त्तो यातन्मुखोन मंबुजमिति वार्त्ता मुख्या
निष्प्रयोजनोऽपवादः। अतीकार्थकत्वेनापवादस्य निष्प्रयोजनेत्वादुक्तं वेति। उपमानति-
रस्कारातिशयप्रयोजकत्वं चेत्यर्थः। मृषापवादत्वोक्तेति। उक्तार्थमेतत्। आकार्णयेति। व-
चनीयं अप्रतीकतया निदितं। अत एवमुखीत्युक्तं। लोकोत्तरे मुखसन्निधानेनविशेषादर्श-
नादलीकत्व ग्रहायोगात्। सन्निधानेपि विरोधाग्रहो लामरेखितत्वात्। अत्र चरचनीयं पामरे-
रितत्वात् आमुख्यामतेर निष्पत्तिः प्रकाशयतीत्यप्रतीपमिति। कः अर्थः। प्रयोजनेयस्य तथा प्र-
तर्थकाभिति यावत्तस्य भावः। कैमर्थ्यं तदपि प्रतीयमवत्ते आलंकारिकाद्दष्टिशेषः। ननूप-
मानस्य पदाचे द्वादेश तत्तद्विशेषरूपप्रयोजनेन सत्वाल्लक्ष्यमनर्थकमत आह। उपमे-
यस्येवेति। उपमानस्य वहितेउपमानकार्ये ... कारित्वेन। अयं चोपमानकैमर्थ्ये हेतुः।
अत एवोपमानकैमर्थ्यमित्युक्ताहादिव। आह्लादविशेषादेरप्यत्प्रयोजनेन तत्का-
संभवात्कैमर्थ्यमिति भावः। उपमानप्रयोजकधर्मवत्त्वेनेति पाठः। उपमानप्रयोजकं य-
स्याद्दृतिवद्वीहिः। ननूपमानकैमर्थ्यस्योपमानान्तरेपदाद्विपदलितावामनसत्त्वेतु तन्त्रे-
णानेकारत्वेनोक्तत्वात्कथं प्रतीपत्वमत आह। उपमाने प्राप्तिलोभ्यादिति। उपमेयप्रतिकूलत्वा- मान
दित्यर्थः। प्रतिकूलत्वं चतिरस्कारप्रयोजकत्वमित्युक्तं। तथा च प्रतीपसामान्यलक्षणाक्रां-
तत्वात् प्रतीपांतर्भाव एव कैश्चितदुक्तिभावः। तदेवानसद्दृति। नैषधीये नैषधवर्णनामिदं।
हेविधिन्ने हातस्य नलस्येत्रसःप्रतापस्यतद्यशसश्चाक्षिप्य तो सतोरुमो सूर्यचंद्रौ रच्या

प्रतीयमानोत्कर्षादेः कार्यस्य तन्मात्रमेवोपपत्ते
कु॰टी॰ विधोश्च परिवेषस्य परिधेः कैतवाच्छलान्निर्भरं काचित्ति चित्रे यदा यदा कुरुते। तदाभासो
त्वयः। अत्र च नापपरिवेषः किंतु कुंडलनो वैयर्थ्यसूचिकारेखावेष्टं करोतीति
प्रतीयस्य गलात्तयोरप्यभावलक्षणः संकरः। यद्यलायमिस्रादिवच्चैतत्सदेवीक्षाया
तेकरणेन दोषं इति बोध्यं केचित्तदं दुष्प्रत्ययः। अनन्वयोपमाप्रतीपानामपि प्रतीप
पदेन चाद्यभेदत्रयमेवगृह्यते। न तु समभेदद्वयमस्ति। तत्रोपमेति क्रिया निष्पत्तेरभावे
नोपमां तत्र वस्तुसंभवात्। वस्तुतस्त्वाद्यभेदत्रयस्यापि नोपमान्तर्गतिर्युक्ता। चमत्कारप्र
तिसाधर्म्यस्य प्राधान्येनानुप्रयोजकत्वात्साधर्म्यनिबंधनं तूपमानतिरस्कारएव हि तत्र च
मत्कृतिप्रयोजकतया विवक्षितो न तु साधर्म्यमेव मुख्यतश्चमत्कारितया विवक्षितमिति सद्
यसाक्षिकं। एवमनन्वयोपमेयोपमयोरपि न सादृश्यचमत्कारितया प्राधान्येन विवक्षा
किंतु द्वितीयतृतीयसदृशव्यवच्छेदो व्यापत इति न तयोरप्युपमान्तर्गतिर्युज्यते। अन्यथा
सादृश्यपर्यवसानमात्रेणोपमान्तर्भावे दीपकव्यतिरेकादीनामपि प्रसक्तेः समुदन्वतः। न तु लेख्योभि
भेदस्तु वपुषैवेह शोभते इत्युक्तिमात्रेकालंकारस्याप्युपमान्तर्गतिः स्यात्। तत्र साधर्म्यसा
म्यनाधिकरणं वैधर्म्यमेव चमत्कारे प्रधानं न तु साधर्म्यमिति चेत् तुल्यमिदं प्रतीपादि
ष्वपीति सहृदयैराकलनीयम्। एतदेवास्वरसबीजमभिसंधायोक्तं केचिदिति। अस्मेवाम
नाद्ययः। अत्रैवास्वरसबीजत्वं प्रागेवावेदितं। इति प्रतीपप्रकरणम्॥ ॥रूपकलक्षयति॥ ९
विषयाभेदेति। रूप्यते इतरत्वमारोप्यते तया तायत इत्यमेन इति रूपं तत् रूपमेव रूपकं सौत
रूपकस्य स्वभावेसौ ... चंद्रकार्यकारित्वादिविषयिणउपमानस्याभेदताद्रूप्यामा

विषयस्योपमेयस्य यत्परे उनभिहरे तेन स्वोपरक्त बुद्धिविषयीकरणमिति यावत्। तद्रूपक
मित्यर्थः। रूपकं तद्विषयेवाह। रूपकमिति षाडेतु तद्विताद्यन्तादुर्थं। उपात्तविषयविशि
ष्टविषयधर्मिकाहार्यारोपनिश्चयविषयीभूतं उपमानाभेदताद्रूप्यान्यतरद्रूपकमिति
तु निष्कर्षः। मुखचंद्र इत्यादौ नामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिवशादाहार्यचंद्राभेदनिश्चया
नुसरणसमन्वयः। मुखमपरश्चंद्र इत्यत्र तु न चंद्राभेदो विषयः अपरत्वमिति भेदस्य। विवक्षि
तत्वात्। अपि तु चंद्रकार्यकारित्वरूपताद्रूप्यमिति। तत्राप्यतिव्याप्तिलक्षणसंगतिः। न च तस्य मुखे
सत्ता तथ्यमारोपरूपतिवाच्यं। चंद्रकार्यसजातीयकारित्वस्यैव मुखेसत्वात्। यद्यपिना
मार्थयोरभेदान्वयो नरो धादिहापि चंद्रपदलक्षितस्य तत्कार्यकारित्वेन भेदसंसर्गो
वमुखेऽन्वयात् भेदरूपकमेव तथाप्युपमानतावच्छेदकरूपेणाभेदभानेएवाभेदरूपकत्व
तत्कार्यकारित्वादिरूपेणाभेदभाने तु ताद्रूप्यरूपकमिति तात्पर्यं। अत्र कमलमनेम
मिकमलेचकुवलयेतानिकनकलतिकायामिहाद्रिशोभाकिवारणयोपात्तेति प्रवि
शेषणं। आरोपपश्चाद्विधानेनगकृत्वेन विशेषणीयः। तेनापह्नुतौ नातिव्याप्तिः। भ्रांतिवार
णाय हार्येति। वदन नयन चलनो चरणकमलंनवंदन्नारवंडलेयेनपांडरीकरणं। वि
योरितिमिदंनावारणाय विषयविशिष्टेति। संशयोत्प्रेक्षयोर्निरासाय निश्चयेत्युक्तमि
तिसंक्षेपः। आधिक्यतन्मात्राधिक्यमुपमानस्य स्वाभाविकीमवस्थामपेक्ष्योपमेयता
दात्म्यवस्थायां बोध्यं। एवं न्यूनत्वमपि। अनुभयं आधिक्यन्यूनत्वोभयरहितं अभेदता
द्रूप्यान्यतरमात्रं। अयंतु हीत्यादि। अयं वदनमानोराजानेन्द्रे तु नापरः नेगर्थः शिवस्या
स्त्रिपुरदग्धृत्वात्साध्यवायमितिभावः। तात्पर्याकमिति। तृतीयमेव तात्पर्यकेतीयादीक

कु. टी.

कुस्यार्थैवाच्यरूपितवार्त्तिकान्तसाराद्विलोचनेष्विनेत्यन्वयः। शेमुरिति। अत्राप्यप्रसिद्धमनुपे
तनीय। अन्यथातिशयोक्त्यापत्तावरूपरूपकोदाहरणत्वासंगतेः। अयमारम्भोवावस्थाको।
समदृष्टितो समसेरव्यालोचनेत्रौ। एकरूपालोचनेवतो वामुखेन्दुनेति। अत्रेन्दुपदस्येन्दुका
त्वरूपदार्थप्रधानादिन्दुकार्यकारित्वेमुखामेदभानोन्मुखामेदरूपकमिदं। न चैव
तादूप्यरूपकमिति वाच्यम्। मुखस्येन्दुविशेषणमुखस्य स्वनिष्ठामेदप्रतियोगित्वसंसर्गे
णान्वयानुपगमात्। विशेषणानुपयोगिकस्यापि विशेषणसंबंधतया स्वाभिन्नस्य
स्वकुलार्थत्वादिति। प्राचीनैस्त्वेतस्य धनमिन्नादावेवाकारात्। एवं च मुखनिष्ठामेदप्रति
योगीन्द्वन्दुसंकार्यकारीवेतिबोधान्मुखामेदरूपापत्तिः। मुखप्रतियोगिकामेदस्याप्य
नादितिः। एवमप्यन्नाप्युदाहरणम्। अस्त्वेति। सुधासागरादुदिता उत्पन्ना प्रसिद्धा लक्ष्मीः रू
पे तु तयेति मूलम्। तिलकयति सत्तरूपितनिष्कलंकत्वान्धकोऽभवती त्वर्थः। लक्षणं श्लोके
व्याचष्टे। विवप्रस्तुतमानेत्यादिना। विवयिणोऽभेदेनैरूप्यणमेतिपाठः। रूपणं प्रारू
दकत्वादिनाताद्रूप्यणं तु स्थितिरूप्यणमेचेत्येवपाठः। परमार्थतस्तु प्रमाणमिकमुस्तकेषु
विषयिणोरूपणविषयस्यरंजनेमितियुक्ततरः पाठः। तेन तद्वेत्यादेर्नयोनरुक्तमिति
व्याख्याह। पद्मादिनापदादिरंजनेप्रयुक्तस्यरंजनशब्दस्येह प्रवृत्तौ बीजमाह। अन्यरूपेण
ति। रूपरक्तपीतादिकं। अभेदताद्रूप्याभ्यां। तच्चात्मदीयधर्मेण स्वस्यत्यागेसंपादनेत
[illegible] रंजनशब्दप्रयोगरतिभावः। तस्येतिरंजनेनेत्यर्थः। प्रसिद्धेतिकविसंप्र

दायप्रसिद्धोपमानामेदेनलक्षणात्मकमित्यर्थः। रूपपदस्याभेदताद्रूप्यसाधारणत्वादि
तिभावः। अभेदेन रूपणं चेतिपाठे तु। तत्रैतस्यचशब्दोहेत्वर्थकः। तेनपूर्वोक्तस्यैवसमर्थनं
भिन्नमिति पदं न दृश्यं। सोतावद्विधा तत्रैकः प्राक्उद्देशक्रमप्राप्तित्वाप्येनतन्निर्देशक्रमविपरी
तेनेत्यर्थः। एतदेवविशदयति। येनेत्यादि। विशेषणेनेति हेतौ तृतीया पुरदाहतविशेषण
हेतुकशिवामेदानुरंजनादित्यर्थः। ननु न्यूनत्ववृत्तिर्नेभेदापकर्षयोः प्रतीतेः कथं चमत्का
रितेत्यतआह। अभेदस्याघापादकत्वादिति। विशेषाविषयस्यशेषान्यनुतापफलकत्वा
दविरुद्धत्वमितिरिक्तसकलगुणशालिताप्रतीतावेकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीतिन्यायेन
भेदविस्मृत्यसंपादकत्वादित्यर्थः। विमावनेनाशकाशनात्।। चंद्रज्योत्स्नेति। राजानंप्रतिकु
स्यचिदुक्तिः। हेभगवन् चंद्रज्योत्स्नावतविशदस्य तेपुलिनं स्पष्टत्वानूतेऽस्मिन्नूशर
प्रशरयूनामनद्याः सैकतेसिकतामयेदेशेकयोर्शिसिद्धुतनुणयोः चिरतरं अतीत
रकालेवादरूपंद्यूतमभूत्। कीदृकूतत्राह। एकः सिद्धयुवाकेरमदेत्वविशेषप्रयमपि
प्रतेवक्तिवदति। अपरःकसंप्रयममपि हितवक्ति। सःकैरमनिर्हतातेततयोर्मध्येपूर्वं
कोहततत्त्वकथयेत्यन्वयः। यद्यपिमुनिसूक्तावेवभगवन्निशामेत्रणमुक्तिनरा
ज्ञादेशात्तोभगवतातादात्म्यवर्णनादनौचित्यपरिहरणीयं। तथापि तुभवतेतिपाठः। अ
त्रमोत्स्नापदेनैवचन्द्रिकोत्तामेचंद्रपदंशारदपूर्णचंद्रपातयानोपुणार्थं। पुष्पमाले
त्यत्रपुष्पपदमिवोत्कृष्टपुष्पपरतयेतिबोध्यं वादयोग्यतास्त्रस्य चनावपूनोरिस्तुक्त
। अयं हीत्युदाहरणेभेदारोपहेतुभ्यते पुरदाहकत्वरूपं साधर्म्यमुपात्तरं हितुजगद्रुद्र

२४

२५

कं सा १२

९

कलापादिकं तद्रूप्यमानमिति भेदः ॥ वेधारूपेति । द्विधा कोलताधर्मिकलकनकधर्मिकत्वरूप
विधाद्वयमुक्तं भ्रमवत्वदनिरूपेन तु बोधिस्वसाधनत्वभ्रमे । सर्वेषामपि भ्रमाणाम
कृ.२१ वैधसानिमित्तोपि प्राधान्याविवक्षयेत्यभिधानात् अपमात्तु उदाहरणे शंखे सादृश्यं गम्य
मानमिह तु नासादृश्यरूपे तदुपात्तमिति भेदः । तव्यागतदिति । रागानुप्रतिकावेदुक्तिः सेतु मध्यस्थे 26
तिद्वंद्वः । मध्यनेमेषः । अम्र तमध्यनं ह्वीपोतरे वीतापिनासु तरामेत ह्वीचे नास्तीति सूचते । अ
धराजमावावस्थायां शोभुविध्यमितत्र विस्यसरसकतं सादृश्यमुपात्तं । इह तु नेति भेदः ॥ के
पधस्सेति । दधितां प्रतिनायकोक्तिः । तवकूरूपेरदुकार्यं क्षाराणि सत्तमेधयमपरः प्रसिद्धः
शीतांशुरादिः उत्प्रेमेते उदितो भवति तस्मात्त्वंव वक्रे दृप्यमस्य प्रचिकारिति किं नह तिप्रयोजन
मनुदिश्य न मंदोपि प्रवर्त्तते उक्तिन्यायात् प्रयोजनस्याभावतः समेवेत उत्प्रेमेण सासंगतिरिति ।
किं नहतीति काकाश्रयिंतु हते वेति पर्यवसाने तदुत्प्रेमेण वचेति प्रतीति पर्यवसाना एव
मात्रिमवाक्यार्थोदयेि । उभौमकरः केतने चित्तमस्य तथा भूततस्य समुद्रस्य कामस्य चन्द्रमा
लोकनमालोकः प्रकाशश्चैतत्पतिश्च । अमतेन दर्शिति पानः उत्प्रेमेण हेतुः स्याच्चेतो अ
मुक्तमेतत् । यतः द्वहवक्रे दोषविबाधरेतदयरस्येवेति समुचितपदाध्याहारेण योजनीय
। यद्वाद स्यान्तरवाक्यगततलेन तदूद्विवक्षितेपमला नतदनुपादानेपि न न्यूनपदत्वदोषः का
। यकारित्वमात्रेण नेनाभेदमात्रवृत्तिः । अस्यामुखेंदुनेत्यत्र किमिंदुनेति पुनरुपादानमात्रेण ११
श्री दृष्टवक्षाणोपकं इह तत्पर शब्दस्यानुपादानमिति शेषः ॥ अचतुर्वेदन इति वादरायणोभास
... स्थिति अधिकरणेवपि नाकवा द्रुद्रवीहिः । न उहराव पर इति विशेषणात्तद
... सकमानायाम

वेनुष्वायतात्पर्यग्राहकस्य कवितस्यापि साधारणमेवोचितमिति भावः । अयमेव चतुर्भुजा
द्यादि पूर्वोदाहरणाद्विशेषः । न्यूनरूप [illegible] स्य च मकारितं पूर्वमुक्तं वेदद्वसेमसादृ [illegible] पतिरुद्द
मिति । यदाहेत्यनेतरसाइति शेषः । एकगुणहानौ । अभिहितायामिति शेषः । गुणसाम्यद
र्शनेवगुणे प्रयुक्तसाम्यायोगमवच्छेदः । चतुर्वदनत्वाद्येकगुणमातिरेकस्य प्रमाणां
तरासिद्धस्य पुनर्वचने शेषगुणभावपरिसंख्यार्थ पर्यवस्यतीति भावः । यत्र च रूपक
प्रभेदस्यैव चमत्कारोपपत्तौ नालंकारत्वं न्यूनत्ववर्णनस्य युक्तौ । तामगनी कालीनेकार्थ
भावस्य त्वलंकारांतरासंभिन्नस्यातद्व्स्माणयुक्तमित्यपि स्वरसो मतामित्यनेन सू 27
चितः । किमुरुस्तनीरिति । तदेति मूरवंगतस्तमप साधारणचंद्रस्य बोधने । मूखिते मर्मे
रसनिमित्ततनूतेनीमरुतापादमयेतामनः मध्यमितुतुनितीयतामिति मन्यासे
क्रमितितिसीमहासकाकुः । तेनमेवंमस्यारूलवैः । अत्र हेतुमाह । कलितिश्रितंसमप्रवि
विधः पतितः स्मरः तदर्थीकांसप्राणनिर्गमकालीनमनः प्रवेशः । अथौ यस्यासौपकृ
तिनलमुखेंदुपरो । मनः प्रवेशाधिकरणलेनन्नलमुखचंद्रतात्पर्यवतीमाहेति । अयंक
लंकिनहमुदाहरणे दोषमूत्वलप्रयुक्तशब्दमात्राधिकदुहतुगुणविशेषप्रयुक्तेनाम्यमानेन
दृशिविशेषः । सावयवत्वनिरवयवत्वादीति । आदिना समस्तावस्तुविषयत्वादि रूपेत सने
दानां परंपरितत्वरूपभेदांतरस्य च परिग्रहः । तथाहि । सावयवं निरवयवं । परंपरितं चेति
त्रिविधं रूपकं । प्रत्येकं क्रमेण द्विविधं । समस्तवस्तुविषयं । एकदेशविवर्त्ति च केवलमालाच
श्लिष्टवाचकं । अश्लिष्टवाचकं चेति श्लिष्टाश्लिष्टवाचकभेदयोः केवलमालारूपताभ्यामेसच

कु. टी.

तु विध मित्त द्यो भेदाः। तत्र स्त्रो स्त्रा पद्धुरणं धवला विभ्रती तारकास्थीन्यत्र धीन्वसनरसिका
रात्रिकापालिकीयं। इत्यादौ पंचमतिदधती चेन्द्रमुद्रीकपालेन्यस्तसिद्धांजनपरिमललेखन
स्य धरलेनेति पदे रात्रौ कापालिकीत्वारोपस्य प्रधानतया वयवि नोऽवयवरूपालि स्त्रोतस्मि
संसादिरूपकाणि तिसावयवत्वे। समस्त स्य वस्तुने आरोप्यमाणस्य शब्द विषयत्वे चन्द्र
स्येकु सुमां तस्ति यस्मि तत्र प्रधानस्य नभसि नायमंडलेकु वीते
कीलरूपणमार्थं न शाब्द मित्येकदेशविशेषण शाब्द तथा वर्तमानादे कदेशविवर्ति त्वा कुरंगी
वो गामी कित्ति मितपति गीत धुनिषु यस्त्रीकान्तोदंतकृत मपिपुनः प्रश्रयति यत्। अनिद्रेय
चोतः। स्वि प्रितितदहो वेद्या मिन वो प्रवृत्तोऽस्याः सेतु हृदि मनसिजः प्रेमलतिका मित्यत्र चेम
लति कामिति। अत्र प्रेमलतिका मित्यत्र मालारूपे निरवयवे। सौंदर्य स्य तरंगिणी तरुणि मो
लोर्ध्वस्य हर्षोद्गमः कीर्तेः कुर्मण कर्ममर्मरदसामुद्दी सना वाक्सुधाः विद्याव कृषिं गेविध रन
वधिदूरं वीरापसालाः क्रियावाणः पंचशिलीमुखस्य ललनाचूडा मणिः सा प्रिये त्यत्र चेमा
लारूपं निरवयवे बोध्यं। एवं केवलो किंकमहोलोक प्रकाशितं जगत्त्रय। स्वयते। देव सदृश
मुक्तारत्नेनकेन भवानारुद्रत्नत्र वेणुकुलयोः श्लिष्टेन वेशपदेनकुलत्वमले वेणुत्वारोपपूर्वक
एवशा तिमुक्तारत्नत्वारोप इति श्लिष्टवाचकं केवलपरंपरितरूपकं। विद्वन्मानस हंसा दा वेत
देवमालारूपं। चतुर्दशलोक वल्लिकंद इत्यत्र श्लिष्टवाचकं केवलपरंपरिता। पर्यकोराज
लक्ष्म्या इत्यादावालामंजपकुंतरत्नेत्यादौ वाश्लिष्टवाच कंमालापरंपरिते चेद्रष्टव्यं। विस्तृ
रस्तु ... इत्यलंकारचंद्रिकायां रूपक प्रकरणं॥ ॥परिणामालंकारः॥ १२

परिणामइति। विषयि विषया: प्रकृतकार्योपयोगित्वा अवद्यादिका विषयी ता विवक्षणात्
हृगभिन्नेनाबोनेति स्वारस्यकएव बोधः। न तु रूपकवदद्वितत्वाभेद प्रतिपत्तिवाद्धे मेसतुये
मितमुखरतिरूपकादौ बोध्यः। अत्र समासे व्युदाहरति। तीर्हतित। मुरारिनाटकगतमेतत
द्धी। आत्मना तृतीयः सीतालक्ष्मण सहित इत्यर्थः। यावत्। असौ प्रक्रांतो रामः। भूतेशस्य शंभोर्भ्जी
लिमालारूपाम मरनदीं गंगां तीर्त्वा तस्मै नाविकाय निषादपतये सोपित्रेर्लक्ष्मणस्य मैत्री
रूपमात्तरं तरणमूल्यमुपकृतवान् उपकाररूपतया दत्तवान्। अथानंतरं चित्रकूटं प्रतिप्रत
स्थे प्रस्थितवान्। कीदृशः। मामेन तिर्यक्प्रसादितेभ्युदतवान्तरालेन गाहेन तावन्मारणाद्धेस
नो यासौ तथाभूतानि शबराणां अधीनायुवतिभिः कौतुकेनोद्विचं तिविकसं तथा हरीत्तिमन
किया यां तथा कृष्णमातेन शात। अत एव न्नणमन्वीयमानो अनुगम्यमान इत्यर्थः। इति परिणा
मप्रकरणम्॥ ॥अथोल्लेखालंकारं लक्षयति। बहुभिरिति। एकस्य बहुधोल्लेखनादित्यन्वयः। उ
ल्लेखो विषयी करणम् उल्लेखः। हेतो पंचमी। तथा चैवं विधो उल्लेखाद्धेतो रुल्लेखस्य पते उ
ल्लेख इति अव्ययते इत्यर्थः। व्यवहारं प्रतिलक्षणस्य प्रयोजनेकात्वात्। स्त्रीभिरिति। स्त्रीदुःख
र्जसंबंधी द्रुमः कल्पतरुः कामो यम: सप्रकृतोदाताश्लोके ब्राजवंदे। यत्रेति न तु नाविद्यो तिस्रो
दर्यदातृत्वसुरत्वादिरूपेत्यर्थः। तत्रधर्मेति तुरुशिविजनयादि रूपेत्यर्थः। एतेनेत्र रूपकाप
न्नेतनुलक्षणं तर्जितं। न न्नु द्वाभ्यां गृहीतत्वात् तिभिन्नद्वय वशात्प्रकार इति नोल्लेखः। आपि
रतत्र्याह। अनेकेनेत्यादि। तथा च लक्षणे बहुपदमनेकपरमिति भावः। एवं च गृहीतविष
यस्यायमनेकत्वप्रयुक्तमेकस्यानेकप्रकारत्वमुल्लेखस्य इति लक्षणं बोध्यं। 29

कु.टी.

सौंदर्यस्यतरं विलोलसादिपालारूपककारणपाये
कारत्वमिति नाति व्याप्तिः। वस्यमाणे लेखप्रभेदसाधारणपायविशेषणं। तत्र गृहीतं नेदप्रयुक्तं नानेकप्र
ह्यारख्यानावसरे काप्य ।अन्यतमानेकत्वप्रयुक्तोपायान्यतमलप्रवेशः। तद्विवेचनेत
विद्याविक्रमसौंदर्यं तपसो निधिमागते। पश्यंति विबुधाः सुराः स्त्रियो वृद्धा बालकौतुका 30
दित्वजातिव्याप्तिरतो नेकप्रकारत्वमित्युक्तं। नचो दृश्यमानप्रकारत्वमित्येवास्तु उक्तोदाह
रणे प्रकारस्य कस्याप्युल्लेखाद्वानतिप्रसंगादिति वाच्यम्। एवमपि तत्र द्विराति
प्रखर खुर पुट प्रोद्धतेर्धूलिजालै रालोकालोकान्ने मीचरमतुले दिशालो कमा वप्रयाते।
विश्रांतिं कामयंते। रजनिरिति धिया सर्वलोकाः काकाः कदेति शोकान्नलविकल
गृहीतृभिरेकेमैवरजनीत्वेनप्रकारणेनोल्लेखनादतिव्याप्तेर्वारणाय प्रकारे नेके लोपादा
नस्यावश्यकत्वात्। सितानेर्मनरीतिरस्तनकुशलयुगं चेवितंचेचरीकेरत्नानेसो ना
सलीला: किसलयमनसापाणय: कीरहंसा:। तत्तो पापालयंता:। पिकानिनदं
धाताडिता: काकलोके त्रिपंचोलें हंसिंहलदरिमगदृशां नाप्यरत्वे शरत्वे मित्यने
कगत्वेतिपरंपरायामतिप्रसंगवारणार्थमिति कस्य लुक्तमिति संक्षेप:। यथा हि भि ति
स्त्री सि: काम लोलेरवेतासां दुवीरनुरागाः प्रयोजक:। अर्थिभि: कल्पतरुर्लोकैरवे
तेकोनिपुणा प्रयोजिका: शत्रुभिर्यमलोकै रवे ते कामं प्रयोजक इति वेयायोग्यमि
सर्व:। उदाहरणांतरमाह। यथा वेति। श्रीकृष्णस्य मधुरावेशवर्णने शौरि: श्रीकृष्ण: १२

रखाविर्गजत्रातेति निर्दिष्ट इत्यन्वयः। कौतुकं सो तंठे मिति वेत्यु यापाविशेषणं संबध्य
ते। श्लोके आचष्टे यइति। तथा महाभागे गृहलना। युवतिसमूहैः तरुणीसमूहैः पूर्वभितउदाह
तइत्तिशेष:। इहोल्लेखइति। नत्वप्रयुज्यते अन्ये रोवद्भूतेन केकी एँइति पाठे अन्य रोपस्तेहूपंप यदूपकेत
संकीर्णरूपर्य:। आयेयदूपदूपकैति पाठस्तु एवं ध्वर्णन एवा। उल्लेखप्रभेदांतरमाह। एके
नेति आचष्टे। गृहीत्रिति विषयभेदादेकत्वेनेतरमेकस्यविशेष: विषयपदमात्रपसं वंधिनो
रुपलक्षणं। अत एव लक्षणे गृहीतृविषयादीत्यादिपदेनतत्संग्रह: कृत:। तत्र विषयसप्तमी
निर्दिष्टो विषयरतुच्यते। अधिकरणसप्तमीनिर्दिष्टरतो ग्रथ:। वपुरादिपदेनतत्संग्रह:
कृत:। तत्र विषयसप्तमीनिर्दिष्टो विषयरतुच्यते। अधिकरणसप्तमीनिर्दिष्ट आश्रय:। 31
आदिनिर्दिष्ट: संबंधीति विवेक:। गुरुरित्यस्याधिकपतनं महानिति गुरुर्महत्वेवाच्यमदि
त्विकोशात्। पटुरिति। तत्वधिवक्तृतात्पर्यकथनं। पटुर्दक्ष:। इत्यादी त्यादिनाकीर्तिदिग्विषये
अर्जुनोधवलइतिवधार्यांतरस्यधनुर्विषये भीष्मो भीषणइतिवगांगेयइत्यर्थांतरस्य च संग्रह:। भीष्मस्तु भीषणे तुरंगे गांगेये च विप्रोचरइति विश्व:। कोशांतरणेतु। एकवेति
लस्यापेन संग्रहणं। अन्यरामिति। कपालिनो हरस्य भागधेयं तत्तेन बाध्यं वसितं पार्व
तीस्वरूपं चित्तेत्याविरस्तु प्रकटीभवत्विति संबंध:। विमतेकुचयो: विषये अप्रकृशस्तु गेण
वमयोतिविलसोमध्यत: विलसतोमध्यलग्नयोरित्विव्य:। विपुलं प्रापते अपरे ओरं स्य
अरुणमारनं अरुणधरस्थेति पाठस्तु प्रक्रमभंगादयुक्त: विनेइतिकरुणेशालीनत्वा

[illegible] पि मध्यमत्वमायेन संवध्यते। एतेनु बाधा स्तो...प संप्राते तापसेषु चेतास्विनः
[illegible] इंगेला स्त्वारका शङ्केर्मे पास्तुमम न्ते तयोः। मङ्गला
कु.टी. सावधिकरणेन कालप्रयुक्तः यमः प्रतिमहीमन्ते कुतवहोस्तितन्त्रीरतो खलु पुष्पिष्ठिरस्य
नपतिर्धनाकोलिणो। गृहे शरणमित्यतां कुशेले कोपि स्मिन्निधेतेन मेकदेहमन्तलेवकृविधो
विधात्राकृतरूसाढो संबन्धमेदप्रयुक्तश्चान्ते स्वोदूष्य अरुतिदंशा। रसलंकारे वृद्धिकाय
मुद्रे रवप्रकारेण। प्रत्युतान प्राधान्येनोमला स्तसा दीनेलेकारान्तलक्ष्यतास्यातिास्यत
भोति संदेहे अवहर्तमतयाहेतुमन्तेरस्तदंके। ते वामकस्तदंकः तदंको विषयते स्मिन्
तयामन्ते। मतयोपाच प्रतयात्। अंक स्पृष्टूसंकेते यावत्। तेन तत्संतासं प्रतिसमेस 32
वः। अलंकृते नवमव्यवहारविषयः स्यादिति चोतना। एवं वस्त्रते लंभ्रांतिलसंदेहालं
दीनिश्रीलि लक्षणानि। तत्रस्मृतिलं तावत्सरणीमीयत्रवसादृश्यकोतातिविशेषः। भ्रांति
लविशेष्यावृत्ति प्रकारकत्वानन्तां संदेहलं तु मिन्नधर्मविष्ठलेसतिसंभावनाधिष्ठानलं
पारम्पाविकं स्यात्। भ्रांतादिवारणाय सत्यंतं ऊर्ध्वतावारणाय संभावनाश्रितलं तानलं
कारलं पुनरविलालंकारसाधारणं लक्षणंत्रयेविनिवेशनीयं तेनसप्तरूपात
स्मतावित्यत्रत मितिभ्रांतावयं स्याणुः पुरुषो वेति संशयेचनातिप्रसंग इति ध्येयं। गाहते
ग्राकलयस्मरतीति पावत् सादृश्यत्तिं वर्धमानैरिति चमत्कारिता पलक्षकं। न चैतस्याप्य २३
स्यातेऽस्मरणप्रवेशः सादृश्यमूलकानामपि स्मरणादीनां चमत्कारित्वे अलंकारतापत्तिरिति

यचिदारा। एवमभेदः कश्चिदतः करणदृतिविवेकः। कश्चितु तदपादि समानाधिकरणेः प्रतिपत्तिदभेद
कश्चित् तथापाः। विष्णुं सामासिकोपमालस्य नतः पदैः कोटितवल्केन तदन्तर्गत। वाक्यस्तवेदः
नविष्टलक्षणं। लक्ष्यलक्षणमात्रसं सामान्यलक्षणे सत्युपपत्ति धर्मविशेषवाच्यता। जातिगतं स्तुति
निलक्षणावृत्तिप्रदर्शनादावत्ततः॥ ॥तिवकृपानुवाद। णं करके द्रसंदेह तित्र्यास्वते प्रवृत्तचंद्रिकारा
लेवारः। तदभावः प्रतिसिद्धरवेरकोः चोपनिषत् कविहिर्षेद्विसंत्र पंच टीच । तिद्धसिप्रक्षो
स्पृहति ऊष्टहारात्पाभावलक्ष्मीर्ल दुःसंकरणेत्ष्टीघटतास्मद्रः। बालमूर्ध्वऊ। तातर
ऊपतालानिनी संबुद्धोमूर्ध्वागप्रसाद। नवेनशतवेस्पष्टावनवेनानिवात। जोमात्रानलग्नेतैवती।
शलेत्सरलप्रासद्वायाः जगत्प्रतिसंधोनवपथ शुष्कापक। इतिनिकृत्ति तत्स्वाप्यते। एतद्र
सायानुह समैलेहहि। तिलावप। [illegible] राक्रसपिनाधितं सावदेतमलाधागव्रज 33
वाविशेषवाच्येवंमन्तिरामवे। रमणाभेदविन्मुक्तालेत्वंपुत्रगामिन्द्राप्राकश्चतकरस्मणापक
यकचर्मक। तामलदीपमाव। वाताद्विरमपर्णानव्याप्तनि। ॥रामानुमतवनवरसंत्ति
विषमनगलक्षवाराराधान्विकरणादावृत्ति। तौकर्त्रीपटा: शरीरं: क्षव्यादि शिवाकौ
स्पष्टदाय। पादमोहननशसोयनन्तं मुनः गस्तु मनीपथौकप्ताधिका। संजपशालो
नदान्तलक्ष्णसमद प्रशुक्ते श्रावमिति प्रसक्तनिर्णयोसोवप्रतंनायांस्याणिरूपकसलक
हुक्कमृदुशारस्य लायोवित्रितरोजामिपविद्वीतिशोविवरा: राजकारमंत्रकरनीसम्ब
कदतलस्मादाकृत्यमृचर्मच विटीबात: पिवाहः तिनास्रत्याचारविविमात्।

रइति चेदापहुताउपमेयधर्मस्य कांतत्वस्य निषिद्धार्थत्वादतिप्रसंगवारणाय विशेष
णं तन्न हि नकांतत्वनिषेधोत्पुरारोपार्थो, किंतु नृपुरारोपएव शंकितकांतत्वनिषेधार्थ इतित
न्नाइति: पर्यस्तापहुतिवारणायोपमेयधर्मस्तु कं। तत्रोपमानधर्मस्यैव स्फुटं कृता दे
र्निषेध इति नातिव्याप्तिः इति सर्वं सुस्थं। पुंडरीकेति पुंडरीकं सिताम्भोजं तस्य मरंदः। एवं च सरो
रुहपदं विशेषपरमिति भावः। अंकमित्यादौ दलितस्य स्फुटितस्य इन्दीवरस्य नीलपद्मस्य शकलं खंड
रूपमयं तत्वरीढस्पतेतत्केपि कवयः अंके कलंके शशांके रेणाक्षिति वेत: परे अन्ये जल
निधेः पंकमेव निरीक्षति विलुपाः सारंगं संतमाहुरेके परस्परमत्र वचनं कर्तृ इति कर्मणि तिहारे
इत्यात्मनेपदं च देवः इमेवक्ष्यामो छायाः मेघन्ने विभावासेनास्तरा छायाचेत्यादिना
क्लीबत्वं। वेदं तु संदेह नेति निश्चयरात्रौ पातेऽतत्कुत्रिस्य मंथतमसं गा ढ्यांतमाच संदेह भूय
हेतुत्वत्वयः। कोलेनि का: उत्प्रेक्षामात्र विषयाः कलंकादयः अपि नास्वाभाविकस्य मेछाय
त्वस्य समुच्चयः। अपि क्वचिदइत नापरस्तु धान्वु स्थित त्रेति शाध्दे पादत त्वाक्षादः इहतु परमत
त्वो क्लीनेते नरस्थानचिमतत्वस्य चनादर्थ अप्परइत्यर्थः एकत्रानेका परह्व वरूप तपाप्यत्रवे
विवक्षा बोध्यं। हेत्वपहुतिमाह। स एवेति अहृद्यापहृवस्त्वैवेत्यर्थः युक्तिपूर्वं इत्यतो [illegible] ते।
साधम्यमनेनेतियुक्तिर्हि तु तत्पूर्वस्त्व सहितइत्यर्थः। तथा च अहुद्यापहृवे तत्र एवानक्ता
ख्यातिः। तइत्यस्य स्थाने उक्तस्तिमितइत्युक्तौ हेत्वपहृतिलक्षणं संपद्यत इति भावः। नेंदु रि
त्यादि विरहाकुलोक्तिः तात्रोदाहरणोपेतः। अतोनेंदुः निशि रात्रौ सवितार्कः। उर्वे वस्तुव
डवानलइत्यमरः। नेशातेति। निशि भवो नैशः स्त त्वम्स इत्यर्थः। अप्राप्यचंद्र त्वस्वाभाविको 35

धर्मः स्थैर्यं तोस्त्रैलिकमिति बोध्यं।मेधानेति।मेधानेमेषनंदन एवासौ भूमिधरः पर्वतोमे
दस्तस्य मूलभागे यत शिलासहस्रे तेन संघट्टनाद्योत्रणस्तस्य किरणस्फुरं मिंदुमध्ये
कु·टी· स्फुरति प्रकाशते।छायाद्रुमेः मृगो हरिणः शशकः एते वोग्रति पामराणां मूर्द्धितमानां 36
मुक्तिः हि यस्मात् तेषां छायादीनां तत्र द्रुमच्छायाभागे कर्पे चिद्विके नापि प्रकारे णप्रसक्ति
र्नास्तीत्यन्वयः।वै शाखमंधधर्म धानमुधानेमेषदं उकेदलमरः।नास्तीति पितिदति हे
तोरितमर्थः।पर्यस्तापह्नुतिमाह।अन्यत्रेति।सः अपह्नवः।तथा च तदारोपार्थस्तस्याव
ह्नवह्नतिलक्षणं।निषेधस्य च नस्याधिकरणे प्रतियोग्यारोपार्थत्वसंभवो न कस्याधि
करणेस्यारोपह्नमर्थसिद्धमेवारोपस्यानाधिकरणत्वमन्यत्रेत्यनेनोक्तं।अत एवापर्य
स्तापह्नुतिरित्युच्यते।पर्यस्ताऽऽरोपविपरीताऽऽरोपमधिकरणेऽत्र तदर्थोच्चे
च्चैंद्वत्वे निषेधस्यकपेमुखेत दारोपार्थत्वमिति वाच्यम्।आरोपस्याधिकरणे दार्थ्य
को पादकत्वेन निषेधस्य तदर्थतायामनुभवसिद्धत्वात्।अत एव इत्थारोपरूपकमेवे
दं नापह्नुतिरिति प्राचां सिद्धांतस्तदनुसारेणैव च चित्रमीमांसायां प्रकृतस्य निषेधे
नयद न्यत्वप्रकल्पनमित्यपह्नुतिलक्षणम्।तां दूहत्वेनकारत्वनीकरायानुसारेणायं प्रभेद
उपदर्शितस्तामाप्यलक्षणाभिप्रायेणापह्नुतित्वेनोक्तमिति निरवद्यः।हालाहलमिति
हालाहलो विषं नैवमवति किंतु रमाललक्ष्मी विषमज्ञानाः परं केवलमत्रास्मिन्विषवचे भ्र 25
मयेषेषे परीतमन्यते।अभ्युपगच्छतिकुतस्तत्राह।यस्माद्विषवस्संहालाहलेन पीयस्तु

स्वेन उमाकान्त हरिस्तुदुमांरमांस्पृशन्स्वनिद्रयामुद्यति स्मरति तिपाठे स्मरणविषमुपयति
किमुस्पृशानितमर्थः।तथा च रमायानि विषरूपत्वे मोहजनकत्वं हेतुः हालाहलस्यतत्तापद्रुवे
च जागरूकत्वपूर्वोक्तत्वमिति बोध्यं।हालाविषदृतिविश्वः।अत्र स्पृशानमुह्यती तिकार्य
कारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिरलंकारः।सोहेतुक्तिः।ततश्चेति।हेतूक्ति
तदनंतिरूपभेदादित्यर्थः।पूर्वापह्नुतिवत्।अपह्नापह्नुतिवत्।द्वैविध्यमुक्तं पर्यस्तापह्नुतेः
हेतुपर्यस्तापह्नुतेरेव द्विप्रकारत्वं।भ्रांतापह्नुतिरिति।अत्रस्य।अन्यस्य प्रकृतस्य भ्रां
तिवारणे वार्थे तेनेनेति कारणेतयाचभ्रांतिवारकेतत्त्वाख्यानेसतीत्यर्थः।भ्रांतेश्च मः भ्रा 37
बेऽत्रः।भ्रांतापह्नुतिरित्यर्थः।एवं च तत्त्वाख्यानहेतुकभ्रांतिविषयनिषेधो भ्रांतापह्नुतिर
ति लक्षणं बोध्यं।तस्य तापकारित्वरूपस्मरवत्तो तस्य।नागारिकेति।नगरे भवो नागरि
कस्तेन प्रतिग्रामीणस्य प्रश्नः समधिकायश्चेतरेभ्यः।उन्नतिरुच्चताय स्यैवं भूतउभयतो
मुखपूर्व भागयोः पुच्छयस्यैवं भूतस्त्वकोयं महिषइति।तद्धि नहीत्युत्तरं महिषइत्यनुब
न्धते।अयं करिकलभः करिशावकइति कोशात्कलभइत्येतावतैव सिद्धेकरिपदमुक्तं करेक
रिकोधार्यं।अस्यमस्यचुडादंडेन तु पुच्छमपि तु पुच्छइति बाहोध्यत्रौचीदिस्वत्वाधुरे
वा अप्रयुक्तत्वे तु तत्र परं विचार्यमिति पूर्वदाहरणे संदेहरूपभ्रांतिविषयत्वरत्वापह्नवः
त्वरः किमिति प्रश्नेनतद्विषयसंदेहाधगमात्।इहतु महिषत्वनिश्चयरूपभ्रांतिविषय
स्य महिषत्वस्येति ततोभेदः।रटेति।विरहितः रुद्रयमुक्तिः।हे कुरुसुमशरपुरारातेईरस्यभ्रां
मांकिंकृतः प्रहरसि पीडयसि।यतोनेयं तत्र किंतु वेणी।कृतः अवेणीवेणीसंपद्यतेत

कु. टी.

प्राकृतः कचानां कलापः। तथा गले गरलेनैतत्ता। अधितु कस्तूरी। एवं शिरसि नैवाशशि
लेखा किंतु कुसुमं। तथा हृदयमंजेन्द्रतिर्न स्मिन्न भवति परंतु प्रियस्वरहा मवस्ये वे तो 38
धवलिमा धारयति। अवक्रौ वक्रौ हि अधिकरतो जन्मायुतरपदद्वन्द्वेतिवामनस्तत्रायद्यधिक
रणोपि वक्रौ हि नेदुष्टः कल्पिते ते। कुसुमशरे उल्लसिते सर्वः। निषेधमात्रोन्नेयेति। निषे
धस्य प्रसक्ति पूर्वकत्वादिति भावः। मेनेदुःसस्वरसोद्भवने। तद्बीजे तूपमाबोधकस्य वादेर
सत्वेपि तदुपगमे रूपकस्यापुष्पमात्रे स्यादिति स्पष्टमेव। छेदापह्नुतिरिति। छेको
क्तिदम्भसैकृता। अपह्नुतिः छेदापह्नुतिरिति तत्स्य निर्देशः। वाक्यामपाकृत्य नेहेतुकः शंकि
तताभिकस्तु निषेधद्युतिलक्षणं। अन्यस्य शंकातद्रूपस्य शंका या निवर्तनीयत्वेन रहेतु तन्याम
पदेशः संतापात् स्नातीति वेत्ता। अत्रैव शुद्धापह्नुतिवारणाय विशेषणं। प्रमफिते स्फुतिमाह
तदर्थं काभिसंधिकतारूप्यरूपकवारणाय शंकितेति। नचानेनैव शुद्धापह्नुतिवारणे द्वास्ये
आदिअर्थापिति वाच्याकस्य वानेनभवे द्वोवः प्रियायाः सद्मेलो धरे मयंगपद्ममाघ्रासी कीर
तापमयायुनेति आत्तो क्रावपि प्रसंगवारकत्वेन तत्सार्थकत्वात्। यदसति। छेकापह्नुतेरस्या
अयं विशेषो यत्तस्यां वचनस्यान्यथा नयनेनापह्नवः। अस्यामाकारस्य हेतरवर्णने
नगोपनमिति। तथा निह्नवे दूती। तावत्किं निषेधद्युत्यर्थः। नूपुरोमंजीरः। मंजीरो नूपुरोस्त्रिया
मित्यमरः। नर्मसखी क्रीडासखी। अत्र क्रांतपरायाः प्रजल्पन्मत्पदे लग्नः कुतो नूपुरः तात्पर्य १६
कत्ववर्णनेनकांतत्वापह्नवो मुखः। नूपुरो मेदप्रतिपत्तिकरं नदनमिति बोध्यं। सीत्कारमिति। सी
त्कारं तदनुकारि मुखध्वनिविशेषं यति। अधरं अधरमधरोष्ठं व्रणयति व्रणोऽस्यास्तीति व्रणितं क

रोतीत्यर्थे तत्करोतीति णिच्। तथा रोमांच तनोति विस्तारयतीति। वास्तवेयं नागरिकाभिप्राये ऽभि
यसखीं प्रतिकथापयुक्तं तदा कश्चिन्नागरिकः किमुभिलितइतिशंकितवती मन्यां प्रति तदुक्तिनिर
नये नहीं सादिनाहेमंतिपवनेपरत्ववर्णनेनतात्विकस्यनागरिकस्यापह्नवः। सीत्कारमित्यादिक
र्तकस्य नागरिकद्वपवनेपि सत्वात्। तदाह। अर्थयोजनयेति विवक्षिततात्विवक्षितसाधारणस्य
धस्य विवक्षितार्थस्यापि विवक्षितार्थसंबंधित्ववर्णनयेत्यर्थः। उदाहरणमपि चैतत्त्वमभिप्रा
ये लौकवचनांहेमंतशब्दात्तत्र भवद्भतर्थसंभवाणतलोपाक्षेत्वक्तलोपे वा हेमन्तद्रुतिरूपसिद्धिः। प्र
सक्रिमुदाहरत्येकस्यवाक्यस्यान्यथा योजनमिह ह्वेनेकवाक्यमिति भेदः। शब्दयोजनयेति। अ
र्थभेदेपि शब्दस्यैव मात्रेण त्वर्थः। पयारहति। क्रीडापाविरोभीत्ताकल्लोलो वायुपक्षनरपातुरङ्गतिलतस 39
वेधः कीदृशः इति उत्तरप्रवचः। उत्तरे उद्धृतमुत्तरप्रवचनमर्थात् कृष्णस्य। अत्र नाभ्यत्र रुधिराधयाः
निर्गतसितः सन्न तत्त्ववचनेन तस्य रमेव राधापरमेव व्यपदिशन्तं कपयन्त्राइह किंपयो रमे तत्त्वय नेस्व
राजनीतेमवलाः कुंतलेकेशपाशे मनः करणरहितावेंतरूपः मुदितमोदं प्राप्नोति। ननु चितासे जो
निवर्तितात्राह किंकरोमि। अकिंचित्करोस्मि यतः सोत्र नमहिते पूज्ये एवं श्रमे विलासेः क्रीडास्मिन्मू
लेनगृहीतोस्मि। रहः किंकरोस्मीति कश्चित्साहयुक्ततरः। तत्रचासमी सहमर्थकमप्यं। अहं किं
करोदासः क्रीतोस्मीत्यर्थः राधापरत्वेतु हे राधे रत्यर्थी सत्त्वे बोधनेपरम्परूपेत्तत्त्ववचने स्मरामीति
विशेषः। शेषं पूर्ववत्। अत्र रमासे बोध्यकस्तत्त्ववचनस्मरणरूपो न वा वक्रार्थोपितु तत्त्वं बो
ध्यकः। पररूपवस्तत्त्वचनस्मरणरूपादुत्पद्भवस्तत्स्वरमेवतस्यापदिशात्तत्रस्मनेनप्रकाश्यते। न
चात्रार्थस्य रमाराधाशब्दाधारणत्वमपि तु पद्येऽत्रलिंगवचनेशब्द शब्दयोगेनैवेति। विषयो

तरेति। विवक्षितत्वविषयमित्येतदर्थः। अवस्थान्तराग्रस्य प्रागादिरूपा। वर्ततीति। पत्नी भर्तरि सती
प्रमेण जागरवृत्तान्ते स्वकामस्य कर्तौ वदन्ती घूर्णिता चित्तस्थैर्येबुद्धा सखी तादृशी वा कश्चेषमपु
कु.टी. रयत्। पूरितवती। सखीति पुनः संबोधनं प्रतार्यत सूचनाया। ततः उक्तवृत्तान्तानन्तरं प्रबु
द्धा जागरणं वती। अत्र नासौ तागद्वस्था उक्तेति। किन्तु स्वात्मकारस्त्व अवस्था मेदयोग्यनपाय ५०
भवः। सखीसादृश्यात् दिवाकृपशोषेण प्रकाश्यते। कैतवापह्नुतिरिति। लक्षणं तु आत्मलक्षणनिर्देशः। आत्मार्थैः
पदैर्निकृतेर्भक्तौ अभिन्नक्लो सत्यां कैतवापह्नुतिरित्यलंकृतं सामिलर्षकृतवेनापदं गम्या
पकृतिलक्षणं बोध्यं। नाराचाः। बाणाः। दृश्यातः करालः अपद्रवः निषेधः प्रतीयत इति।
असत्त्वस्य विषयवाधाधीनत्वादित्यभावः। रिक्तानि इति। गीष्मवर्तिनात रवो रुक्षाः वादिणे
तलस्य कपयावार्णयाप्यरिते बुधन्तेषु विपिनस्थार ण्यस्यो देषु मध्यप्रदेशेषु जलं अर्थ
यन्ते। प्रार्थ्यन्ते। कीदृशा मध्याह्ने तंमितः प्रवृद्धो यो महानातापउष्णं तस्य तापस्तापनं तेन तप्ताः
संतप्ताः किं कृत्वा स्कंधान्तरात् प्रकाण्डान्तरात् उत्थितो यो दवाग्निर्दावानलस्तस्य योऽग्निरवा
वालातस्याश्चलेन निहंतुं प्रसार्येति। अस्ती प्रकांडः स्कंधः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोरिति अमरः।
अत्र नैवं दवाग्निशाखा अपह्नुतेदिति छप्पदत्वं प्रतीयते। अत्रचानभिहितवाच्यता दोषनिरा
साय कथयाप्यवनोदरे स्थितिपवनेनवनायं। इत्यपह्नुतिप्रकरणम्॥ ॥उत्केदोलस्य पति॥ १०
संभावनेति। अत्रोत्प्रेक्षेति नेतरं साच विधेयस्येत्यपहनुत्येति। तथा च संभावनात्र उत्प्रेक्षापदवाच्या
स्यात्। साच वस्तुहेतुफलरूपेण त्रिधेत्यर्थः। वस्तु हेतु फलानां व संभावना नामधर्म तस्य विधेय

कतनसंबंधेन तेन वस्तु हेतुफलविधेयकत्वेनेति पर्यवसन्नं तेचं हेतु तेन फलत्वेन वा विवक्षितं प
तद्भिन्नत्वं वा अनेकवस्तुत्वस्य केवलात्वयितना भिन्नाभासः संगतिः। उक्तेत्यादि। अत्र आसामुत्प्रेक्षाणां
मध्ये आद्या वस्तूत्प्रेक्षा उक्तान्यानुक्तेत्यास्पदेयस्याइति विग्रहः। आस्पदं चोत्प्रेक्षा
या मध्येधर्मिरूपो विषयः सिद्धेत्यत्र विग्रहः पूर्ववत्। धूमेति। तमः कोकीविरहेण धूमसो
मशंकेइत्यन्वयः। कोकस्य चक्रवाकस्य स्त्री कोकी तस्या विरहात् रूपाणाम् अरुणाणां गृहानां सं
बंधिनं धूमसमूहमित्यर्थः। लिंपतीवेति। अत्र नभइति नभ इति च कर्तृपदं रक्ताविला
दृदयितेन प्रतिनायकस्य सोक्तिः। तवमृदुलोम्सुकुमारां वपुश्चरणे श्रुवं सुविपक्षेण
तौ रक्तावर्णविति। कम्पस्वेति। पक्ष्मा[illegible]या स्तस्य वक्रादिति रिक्षपाहे तुनेत्यर्थः। वेत्पत ५१
इति। वेदं करोतीत्यर्थः। शब्दवै रकलहात्मकल मेदेशः करणइति कृपउः। मध्यइति मा
ध्वभागः कुचयोः। स्तमेवारणार्थं कनकस्य दाममिः रज्जुभिरिति निगीर्णतस्य वसानंरु
णत्तिशाची कृतावलीति। वद्धः किमित्यर्थः। प्राय इति। अत्रकर्तृ प्राप्यव। याल चरणे
नसहिष्णुरापद्युतो येनत्वेनपस्यति तपश्चरतीत्यर्थः। कमलेन रोमेयपत पोभ्या वर्तिवरो
उत्तपः परसंपदं लक्षणं परिस्फुटं। अन्यधर्ममिति। अन्यस्य तिविषयिनो धर्मस्य संब
न्धरूपेण निमित्तेन अन्यस्य अत्र विषयकः। अन्यस्य विषयिणः तादात्म्येन संभा
वनमित्यर्थः। अन्यस्येति वषुरिति वक्ष्यति। तावषिता रूपः विषयिणेति स्फुटं
विशेषणरूपा विषयता अन्यतेनेकीर्तनेचसंभावना याग्रहार्थलासूचनायाः। तया च
विषयिनिष्ठधर्मसंबंधयुक्तं विषयधर्मिकतादात्म्यसंसर्गेण विषयविधेयकमाहार्यं

भावनमुक्तेष्वेतेति पर्यवसितेः । तन्निष्ठसंबंधप्रयुक्तमाहार्यं तत्संभावनमिति तु निष्कर्षः ।
कु.टी. उतदोशस्याप्रावर्तकतयास्वरूपकथनमात्रपरत्वात् । मुखचंद्रमस्य दुरुक्तत्वेनात्राचंद्र
निष्कलंकत्वादिधर्मसंबंधप्रयुक्तं मुखचंद्रसंभावनमाहार्यमस्तीति लक्षणसमन्वयः । ५२
बाधाद्यभावदशायां तु तापशमनान्मुखादौ चंद्रादिसंभावनमाहार्यमस्तीति तद्वारणायाहार्ये
ति । एतेन विरहसमयेऽपरूपं पुरस्ताद्यथो जपप्रार्थिवमुपेक्षिता ते । शंके हन्त मकरध्वज तत्प्र
वृत्तिः । प्रस्तुततो मोभरतः स्मरसैमइत्यत्र रजोमेरोद्भूमनरूपससैन्य प्रसुद्धे तद्धर्मसंबंध
प्रयुक्तायामारतेतत्संभावनायामपि नातिव्याप्तिः । तस्याप्रमाहार्यत्वात् । संभावनेपदे
संसारादिसुहृत्वस्य सिद्धवदुक्तिवत्समानसंभावनालंकारविषयपदेशोक्तो भयेद्वक्तो
काधिताः स्वगुणस्तवे सादावत्र बाधिवारणाय प्रयुक्तोऽतः । सर्वातिशयिसौंदर्य
शोके सत्त्वतो मुखं । पनसामृगणेवाल्लोसाविज्ञीतरत्नोकृतेसादावतिप्रसंगवारणाय
तद्धर्मेति सेनाजमानेवत्तिबंधमविशेषणं । तत्र साविज्ञीतरत्नीकारकत्वरूपधर्मो
मुखवृत्तिर्न तु संभावनामानेवृत्तिरिति नातिप्रसंग इति दिक् । वस्तुहेतुफलात्मनाव
स्तुहेतुफलतादात्म्य । ननु संबंधोऽतर्कोणोक्तसायाप्रसंगइत्यतत्र । सर्वत्रभेदने १८
वोक्तलक्षणमिति प्राचीनमानेतत्वादिभेद विधानतः । एतत्तु वनायैवलक्षणत्रचेता
दात्म्यापादनामिति । नन्वलंकार सर्वस्वकारादिभिः स्वरूपोत्प्रेक्षेति । यवहृतायाम्
सायाऽप्रापसत्ताविचिन्तयुक्तभिसा शंक्याह । तत्रेति । प्राकसंभवद्येयाप्रसभावस्तूत्प्रे

क्षायै सैव स्वरूपोत्प्रेक्षेत्युच्यत इत्यर्थः । वितर्करस्येति प्रसरसीलस्येत्यर्थः । तमसइति संभा ५३
वनेमतेनेतिविषयाद्यर्थो विवक्षतां तमोविषयेत्यर्थः प्रतिरोधकत्वादीत्यादिपदात्प्रकरण
शालत्वस्य संग्रहः । प्रियैः पतिविरहविधुरिता वियुक्ता । व्यापनस्येव हृदंतस्य पूर्वोक्तवदुत्प्रेक्षापदेनान्व
यः । एवमग्रेऽतत्त्वेतम सद्ध्मस्यापि । अन्वयादानादिति । विषयवाचकतमःपदस्य विशेषणत्वा
मस्येनानुपादानादित्यर्थः । यथाऽकृतेतां तामेव वाध्यवसानलक्षणमुदयोपादानादसंगतेः
। उताविषयमेवेति । लक्ष्ये हि तम्यालिंपतिवर्षतिनभः शक्यलेपनवर्षणयोः साध्यवसान
लक्षणयानसाधारणधर्मपुरस्कारेण व्यापनस्य चापस्थापनस्य युगपद्धितयविरोधेना
संभवादित्याशयः स्मरतः । निदुक्तस्यतेः । उत्प्रेक्षणीयतया उत्प्रेक्षाविषयतया प्रस्तुतोत्प्रेक्षा या अ
यत्रान्वया संभवादिति । विशंकांस्तत्वादितिभावः । अत एव प्राक्स्मात्तार्थस्य कर्तुः क्रियायामस्ति
नत्वेनान्यत्रान्वया संभवात्वेव विशंकां त्यक्त्वा कचिदत एवेत्यत्र मयमेव मात्त्मानं गृह्यप्रत्य
द्दृष्टिरिवतः इत्यतो । तद्व्यतिगुणमतेत्यर्थः । स्वोक्त्येति । क्रियां प्रतिसाधनतेना
न्वितइत्यर्थः । मचेदितुमाकांदितु । नालंनसमर्थः । तथा चविशंकात्वादुपमलेनान्वयो
न संभवतीतिभावः । एतेन तमसि लेपनकर्तृत्वमुत्प्रेक्षामितव्यलंकारसर्वस्वकारमतमपास्तं ।
तस्यापि कर्तृविशेषणत्वात् । एवंवदितविवेकेनालेपनस्येवोत्प्रेक्षात्वचएवप्रधानमतलेप
ने क्रियायां गोचरसंभावनैवनिर्गीर्णमापनविषयेतिसिद्धं । न च युगपद्धितयविरोधः
शंक्यः तदनभ्युपगमात् । केचित्तु इति मतइति कास्वसोद्भावनेः । तद्वीजं तु तमोऽनयसोः कर्तृत्वे
नविषयत्वेनचकारद्वयमनयेत्तोशः तथाध्यक्षेत्प्रेक्षासाधर्म्यप्रयुक्ताः धर्मोत्प्रेक्षा तु तत्सहचरित

धर्मसंबंधयुक्तेतिलक्षणेनानुगमः। तत्र तन्निरूकतसमानाधिकरणान्यतरत्वे धर्मनिवेशा
नानुगम इति वाच्यं। सर्वत्र सादृश्यमित्यादावेवोक्तत्वात्। संभावनान्यतरत्वादिनिवेश
कु. टी. प्रयुक्तगौरवस्यानपायाद्देयत्वादिति। हेतुत्वेनेति। हेतुरूपतयेत्यर्थः। हेतुत्वसंभावनाहेतु 44
रूपतासंभावना। फलत्वेन फलरूपतया। एवमग्रेऽपि बोध्यं। अत्रोदाहृतेसूत्रेत्यादौ बोध
प्रकारः दृश्यते। तत्र धूमस्तोममात्रादौ काकीगनो विरहानलसंबंधिधूमस्तोमाभिन्नत
मो विषयः संभावनेति बोधः। नामार्थयोरभेदान्वयात्। एवं मुखं चंद्र इत्यादावप्य
ऽनेन मुखचंद्र इत्यादौ तु चंद्रप्रकारकसंभावनाविषयो मुखमिति बोधः। मुखविष
या चंद्रप्रकारता च संभावनातादात्म्यसंसर्गकेन तथानुभवकता। चमत्कारप्रयोजकस्य
संसर्गितरस्याभावाच्च। न चैवं चंद्रत्वप्रकारकता तस्य चंद्रोपसर्जनत्वात्। एवं कबेवा
दृशादृशसमन्यिन्नाहारेऽपि बोध्यं। तिपदी वेसन्तविषयो ऽनिद्रोदाहरणं तु तिपति नासाध्व
वसानतदुक्तेण्यालेपनेनापनोमयसाधारणेन सांद्रमलिनीकारकतादिनारूपेणोपस्था
पितेन नभोव्यापनेलेपने संभावनान्वयात्। सांद्रमलिनीकारकतमःकर्तृकंगकमके
लेपनप्रकारकसंभावनाविषयइतिधाः। अतनमोपश्चितेव्यापने तादृशसंभावनान्वपद
प्रदीपकृतः। एवं वर्तीत्यादावप्य बोध्यः। विद्वेषणीतद्धृवस्येत्यादिहेतूत्प्रेक्षोदाहर
णहेतुः पंचम्यर्थः। तत्रवाभेदेनाप्रकृतस्यान्वयः। हेतोश्च स्वरूपयोग्यत्वाश्रयत्वसंबंधेनार १९
मान्वयित्वे तस्य प्रकारितासंबंधेन संभावनायां तस्याश्च विषयतया चरत्वयोरन्वयः।
तथा च मस्याधिकरणकविद्वेषणाभिन्नहेतुकरत्वप्रकारकसंभावनाविषयावेघ्रा इति

बोधः। न च तादात्म्यसंबंधेन हेतुविधायकत्वाभावाच्चेयं हेतूत्प्रेक्षा स्यात्। किंतु तादात्म्येन तथाविध
रूपस्वरूपोत्प्रेक्षैवेति वाच्यं। विवक्षितविवेकेन विद्वेषणे हेतोर्भेदस्योक्तत्वात्। यतया विद्वेषणप्रतिविशे
ष्यभूतस्यापि हेतोर्विधेयत्वोपगमात्। मुखचंद्र इत्यादौ रूपोक्तरकानुयोगत्वमुखस्यापेद्धस्ये
विद्वेषणे संसर्गतान्युपगमेन च विद्वेषणे हेतुभेदभानसंभवात्। हेतुविशिष्टस्वरूपोत्प्रेक्षा या
मुखतः प्रतीतावपि विवक्षावशेन हेतूत्प्रेक्षात्वैव व्यपदेशे यथा दध्ना जुहोतीत्यत्र मुखतो द
धिविशिष्टहोमविधिप्रतीतावप्यविवक्षाविवेकेन होमे दध्यादिविधिव्यपदेश इति बोध्यं।
स्वप्रयोजकत्वसंबंधेन स्वयोग्यत्वसंबंधेन वा हेतुरूपधर्मोत्प्रेक्षैव रत्नावरदेसी[illegible]क्रिय 45
ता। कृतमीदृशकल्पनाक्लेशेनेति वाच्यं। धर्मोत्प्रेक्षाणामाकारेरूवणस्य प्रागेव विहितत्वात्।
अतएव हर्षातूर्यामन्येलक्षितेतत्वंतेवपदयोः पंचम्यस्मिन्निति हेतूत्प्रेक्षामुदाहृतवतः प्र
काशकृतोऽपि तत्र हर्षहेतुकत्वगगनतादात्म्यसंभावनमुचितत्वान्न स्वधर्मोपसर्जनत्वेन संभा
वनायोग्यमन्वयायोगादित्युक्ष्येयं। एवं तल्लनुरवामेघ्येये तथ्यइ विषयहेतूत्प्रेक्षायामपि बोध्यं। वि
षयसिद्धत्वासिद्धत्वाभ्यां बोधे विशेषाभावात्। अधवा। किंत्वमसादि फलोत्प्रेक्षाम्यफले च तुर्थ्यर्थः।
तत्राभेदेनाप्रकृतस्यान्वयः। पूर्ववत्तस्य च प्रयोजकत्वसंसर्गेण वद्धत्वे तद्द्वारकेणैतेनैव च
द्वारान्वयस्तादात्म्यसंसर्गकसंभावनायामप्यविषयतया। एवं च कुचधरणाभिन्नफल
ककानककदामकरणकवद्धत्वाश्रयसंभावनाविषयो मध्यमूर्ति इति बोधः। एवं प्रायो ऽपितार्दोव
ऽपि फलेतुमर्थो चतुर्थ्याः पूर्ववदेव बोध्यः। फलोत्प्रेक्षात्वेऽपदर्शितरीत्योपपादनीयत्वमित्थंदुव
ताम्भवविकस्वरमयापुदरस्यते। नालेंदुवक्रकालिता। न हि विघ्नते विकासोऽचयेषां तान्यविसानतेषां

विकासरहितत्वादिति ।बालेंदुवत् द्वितीयाचंद्रवद्वक्राणीत्यतिशयेन लोहितानि किंशुकानि प
लाशानि पलाशकुसुमानि चैव संते न नायकेन समागमसंप्राप्तानेव नेत्यलीनानि नानासंयुक्त
कालसंभृतानि नखक्षतानीव वसुः स्फु[illegible] यः ।पूर्वेति ।धूपस्तोमसि संत्विशेष्यः 46
कु॰ टी॰ ।नतु लोकेसंभावनाया इव शब्दो न तद्दृश्यत इत्याह ।ध्रुवमिवेति ।पिनष्टीवेति ।समुद्रस्य रंग
णमग्नमानो गोः फेनरूपवंदनेव निरविवाद्रं दुरस्तं [illegible] चंदनमा[illegible] नायकरैः किरणैर्दूकूपा
।भुगनाः लिपंती वक्रं उलिपंती वेत्यर्थः ।समप्रापाततिः समुद्रस्य पाते तत्र लयके न चंदनेन तल्लते
पत्नासादिशो लेपनं तत्वेनेत्यर्थः ।उन्मय न उन्नयानुत्प्रेक्षये बोध्यं लेकास्वं स्वकारादीनाम
त्राध्येति प्रक्रांतः प्रभुः पतिर्नमो राजौ रवेरस्तावाद्वेत्तो रवेदिवाचंदो राजाबाद्वेतो दिवसततपि
रंतरं मुदिते प्रतापयशस्ती मर्णवानर निर्मितवानित्यर्थः ।रक्ताविसुदाहरणे भावरूपो हेतुरे
हत्वभावरूपइति भेदः ।विवस्वतेति ।विवस्वता सूर्येण स्वस्य गोसहस्त्वात् किरणैः सहसेना से
मिसृष्टाः तनाना नेत्रापदनाम घेया गावो पि ।प्रनाप्य पतेवनीतारूवयवा गोपाले न परकीया
मि गौरिति मिसृष्टाः स्वकीया गावो नीयंते ।तथा गोपदवाच्य तसाम्यात्तेन निमित्तात्ताविवस्वतापि
नीतारूवेत्यर्थः ।खलु ते न नयने न हेतुनादृष्टमांद्यं न त्वेधकारैरिति सत्वयः ।गोः स्वर्गे च व
लीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान् ।स्त्री सौरभेयदृग्बाणदिग्वाग्भूम्यप्सु भूम्नि चे मेदिनी ।अत्रैवाना २
विषयत्वे वेति विषयो लेखणपूर्वकं तस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणमिति पूर्वस्माद्भेदः ।एवं चेदृक्षु च पंगु
एरूक्षहेतुरिह तु किं चावरूपेड्वपि दृष्ट [illegible] ।अत्र चोत्प्रेक्षाद्वय सत्वेपि हेतूत्प्रेक्षा प्राधान्यात्र
हेतुत्वेन व्यपदेशो न तु स्वरूपोत्प्रेक्षा तेन ।तस्याग्रगतत्वात् एवमन्यत्रापि बोध्यं ।पूरमिति [illegible]

विधुरस्य दुःखयोऽथः पुरं वर्द्धयितुं एणांकमलिं चंद्रकांतं किंयंति लोको प्राग्नपरिष्पितानि पकांसि
दोग्धीति शंकेति तथा प्रियै पतिमिति विप्रयोगे सति सशोकाकोकोकीनानयनैः कामेभूतेति कियं
तिपयसि दोग्धीति शंकैत्यन्वयः ।दुह हिंकमंकलादेश कमलिमिति द्वितीया ।एवं नयनेद्र
मन्त्रापि मध्याः ।किमिनत्वेकस्यचंद्रस्य फलत्वेन कुचघटेनुत्प्रेक्षणमिह तु द्रवणस्रावणकोद्र
व्याः फलत्वेन पूरवर्द्धनस्य तदिति भेदः ।रहणं वर्द्धनेन तथा [illegible] वर्द्धनेकाले ।तेनाचंद्रेण द्वयस्य
तानामितिरविः रवे स्वित्तानीति युक्तानां पुरातनानां वाहनानां पतिर्वर्जनायैव तुरंगोनूमाना
मुत्वातिन्नमात्रतरसांति शत्रुतस्येद्वत्यन्वयः ।प्राचोनमित्यत्रैकस्यस्य गणफलत्वेनोत्प्रेक्षण
मिहउपरिवर्जनक्रियाया इति भेदः ।नत्वलंकारसर्वस्वकारादिभिरन्यथा मध्येन सादृश्येद
वामत्वात्कृत सेनप्रदर्शिताइत्याशंक्याह रतावेति ।उक्तभेदावैयर्थ्यः ।उत्प्रेक्षेत्व
नेतरं चमत्कारविशेषप्रयोजित इति शेषः ।तथाच नावनादिभेदानां चमत्कारविशेषा
नाधायकत्वादप्रदर्शनमिति भावः ।उत्प्रेक्षेतिरूदत्वनेनोत्प्रेक्षाबोधकत्वेनेत्यर्थः ।त्वत्कीर्ति 47
रिति ।अत्रानुपातस्वर्गगमनविषयास्वर्गगाप्रवेशतादात्म्योत्प्रेक्षा विशेषणीभूतत्व
प्राप्तात्वरूपहेतुत्प्रेक्षा वाच्यतीषइति बोध्यं ।इत्यलंकारचंद्रिकायां ।उत्प्रेक्षाप्रकरणं ।अत्र
तिशयोक्तिलक्षयतिरूपकातिशयोक्तिरिति ।ग्रहणमुपस्थानं ।विषयिरूपतयेति ।विषयि
णोरूपमसत्यतस्यभावस्तत्ता तयेत्यर्थः ।रूपं चाभेदताद्रूप्यान्यतरत् ।तस्मिन्सतीति ।अस
मीसमर्पितत्सिद्धप्रायेण ।एवं चानुवादविषयविषयधर्मिकाहार्यनिश्चयविषयीभूतं
विषयाभेदताद्रूप्यान्यतररूपकातिशयोक्तिरिति लक्षणं बोध्यं ।अत्ररूपकवारणायानुपा
त्तेति ।अतिशयमेवाहरूपकादस्याविशेषः ।अतिशयइत्युच्यते ।अतिवारणायाहार्येति

कु.टी.

उल्लेखाकारत्वायेति निरूप्यते। नीलोत्पलेति। अत्र नीलोत्पलपदात्साध्यवसानलक्षणयाश ४८
तपत्रलक्ष्मीमयानुगतिकान्तिविशेषादिपुरस्कारेणोपस्थितेकाचिन्नीलपदेनशततुपस्थितस्य
नीलोत्पलत्वविशिष्टस्याभेदसंसर्गेणान्वयः। शततुपस्थितयोः कृतीष्टसाधनत्वयोर्विश
ष्टेन सहाप्यनुपस्थितयोरेकपदार्थयोरन्यत्रवशेनान्वयांगीकारे बाधकाभावात्।
एवं च नीलोत्पलादिमनांकान्तिविशेषवतइत्यादिविशेषबोधाद्व्ययमभेदातिशयोक्तिरित्यु
क्तम्। न चैवं सति रूपकादवैलक्षण्यमितिवाच्यं। रूपके विषयमभेदत्वात्पस्यविषयतावच्छेद
कस्याभावेन वैलक्षण्यस्यस्फुटत्वात्। पदान्नभेदमानेनतात्पर्यं किंतु भेदकातिविशेषादिरू
पाताद्रूप्यस्यैव बोधात्ताद्रूप्यातिशयोक्तिर्वक्तव्या इति बोध्यः। वाचीतिमध्यमागमारम्यमुख्य
पर्यन्तेनाप्यकामवर्णेनमिदं। गमनेस्वमत्पात इदं तस्मचक्रोकाप्यत्र निर्वचनीयशो
मावाचीति। तद्धेभीराना किं स्फुरति शोभते तस्य रतद्ध्रुमागतेऽनीलोऽनीलघटितासं
त्यापद्यासरलिसद्धरुस्यमाशोभावली स्फुरतिरत्नकेवज्यते। किं भूताकाचनेन निर्धितासो
पानपंक्तिं तत्सदृशी विवलीम[illegible]धिगतवतीघ्राभ्रवतीतथाग्रगेतदूर्ध्वदेशेशैलोतद्गत्तंगवि
पानपंक्तिं तत्सदृशीविवलीमधिगतवतीप्रभूवतीतथाग्रतदूर्ध्वदेशेशैलोतदृंगवि
शालौकुचौ स्फुरतउत्तिविभक्तिविपरिणामेनसंबध्यते। कीदृशौ स्तनकविना पुष्पावर्तेस्तगा
मौ स्थूलमेगगमनौ। स्थूलमौच। पुनः कीदृशौ चेदनतदुन्निष्क्रदनपंकेनवाघ्रनौ ना पुनौ दशौयचे
स्थूलमेगगमनौ। स्थूलमौच। पुनः कीदृशौ। तन्मानौतदाभ्रितानांचसुदांशोभ सुददा ।२१।
कृदुकस्यसुख्यस्यसंनिधानादन्नततद्दास्वाद्यमधुरमाधुर्यंस्थूलमनितंबः। विधानांमे
तानां इतीतस्यप्रदर्शकिमलनेनान्वयः। प्रतिदेशेनेति। सादृश्येनेत्यर्थो मुख्यरूपकाभेदस्याति
शयोक्तावभाव रूपकपदं रूपकसदृशापरं सत्त्वासामानमित्तौ तेजस्वितीलत्तामित्तौ चपदवद्धमि

तिदेशकपिलाशयः। व्याप्तिविषयन्नूनतेत्यिनानुमयोकेंदुकेः दाहरणेषुप्रसिद्धतरत्वादत्र पादा
नंबोध्यं। यत्तत्केत्विदुक्तं। विषयिवाचकपदस्यविषयेसाध्यवसानलक्षणयाःशक्यता
वच्छेद। मात्रप्रकारलक्षणविशेष्यकबोधकत्वकार्यतावच्छेदकं। एवंच निगाले सर्वत्रविषयि
तावच्छेदकधर्मरूपत्वेन विषयस्यभानेन विषयविभिन्नत्वेनेति स्पष्टतेऽभेदातिशयोक्तिः स्ता
द्रूप्यातिशयोक्तिरतिद्वेविध्यमुक्तमिति। तन्नौ द्वि विल्लसितरंशानुपपन्ना वच्छेदकस्य लक्ष्यप्र
वेशप्रतीतत्वेनविशिष्टतथालक्षणायाअसम्भवात्। यद्धर्मविशिष्टेशक्यस्तवंधर्मगृहस्ते
द्धर्मप्रकारकलक्ष्योपस्थितेः समानप्रकारकशाब्दबोधेहेतुः। लक्षणयावीहीपीचात्रनुप
त्वैसद्भवस्यालांछितावेमपिताप्यर्थवर्णनात्ताद्दशबोधांगीकारे तद्वशादेव शक्त्याभेदप्रका
रबोधोपिकाधकाभावान्मात्रपदेनविषयतावच्छेदकस्यैवप्रावर्तनादितिदिक्। सम्पा ५७
विहृतिः। किंतु शालिभंजिकाख्यापानादिकायांस्फटिकप्रकारस्तिखण्डतांमृणाकावली
मालोकयतोराज्ञो विदूषकं प्रत्युक्तिरियं। उपप्राकीरांग्रस्यमीचेनयनेप्रतिष्ठेरयमना
कृष्टिवत्र्कथ्यश्नाकशेश्नेतद्विलेकोपिशीतकिरणबंधुरत्रितसुस्वेचेद्गता तदेकारिक
रूपतानुरूप्याध्यवसाने। कीदृशः। गलितस्फुतोहरिणोयस्मात्तथाभूतः। तेनविफलेकत
रूपतारूपाध्यवसानं। कीदृशः। सुधाधारावद्भिः गासस्पद मिलान्मोचैस्तैरूपवनसंवधि
कोकर्णिमितिः। पुनः कीदृशः। सुधाधारावद्भिः। फलपाकस्पयुणपिनीसदृशी। अस्यस्यघटस्तासा
विश्वकोरैरनुसृतोलवङ्गाः फलपाकस्यपुणयिनीसदृशी। अस्यापस्यघटास्ताः स्ता
विश्वकोरैरनुसृतोलवङ्गाः। फलरसप्रसारयत्नितलर्थः। लवलीलताविशेषोहरफरे
तवेनाध्यवसितौकोतिवृभौकिरनप्रसारयन्नितलर्थः। लवलीलताविशेषोहरफरे
वसितिमाकाप्रकिञ्चुः। प्राकारोव[illegible]रणः। शालश्लमरः। सम्भावद्भंगास्येरितिकविसा
उत्कत्वाबाध्युक्तएवार्थः। नूलवलीतिपाठेनवसूत्रासौलवलिपाकं कौतुक्यचोबोध्यः। न

विहाभेदविवक्षैवविं नस्याद् तत्राह। अकस्मात्स्वयमेवेति। कोयमित्यत्रेनान्विर्तीतत्वप्रकाशनाय
निर्हेतुकत्वनिर्णीतात्वेलक्षणेवेनातिरितिभावः। गमितः। गलितः गलितेत्यादिविशेषोक्त
कंण्पलेनाविष्कृतः। अन्यत्रापीति। अनुशिष्यदेवैरपरिदलितः राहुदशनैः कलंकेनास्पृ
नखलुपरिम्लानो दिनकृतः। कुहूमिलितोपि न वपुर्वतिवन्हेः विदितः कलानाथः। कोयं
कानकलतिकायामुदयतरत्पादाविलयः। अथ कामत्रापि न्यूनेलयामयीलयः। कोयं
मेमिगतक्षेद्रलादावदित्यत्ररूपन्यूनताप्रकारानमहनीयमितिभावः। नन्वत्रोदाहरणे
ध्यायमिति विषयस्योपादानात् कथमतिशयोक्तिरितिचेत्। अत्राहुः। इदं तस्य विषयवि
शेषणत्वेन विवक्षामतिशयोक्तिरेव। यदानुविषयविशेषणत्वविवक्षा तदा रूपकमि
ति ध्वनयन्नाह। तदेवप्रकारान्तरेण दर्शयन् रूपकातिशयोक्त्यादि संदेहसंकरे नयनानंद
दायीन्दोर्विम्बमेतत्प्रसीद तीसुदकृतमितः। एनोविमन्यते। यद्यपह्नुतीति। अपह्नुतिगर्भ
त्वं पर्यस्तापह्नुतिगर्भत्वं। सेवेति रूपकातिशयोक्तिरेवात्रापह्नुत्यावर्तनिरूपह्नुवत्वस्य
हेतु हितं विधातिशयोक्तिरितिभावः। मुक्तामिति। तन्निजमनुमवैर्वैदिशेन्दुमानिवस्तुनिवे
दूमेतनाः विकल्पयंति। सदसद्धेतिनिवस्तुनितस्माद्रूमुक्तामितानि क्रिकविद्रुमप्रवालेवा
गाम्भनयोर्मध्येमधुररसः। अंतरात्मनतरेणेयत्तेरूपं विदिताया। पूर्वं परंकेवलं पूर्वहृं गारवा
हकं न तु मधुरसयुक्तं तयोर्मुक्ताविद्रुमयोः खलु विस्थितं प्रलेयपुतिमंडलेचन्द्रमंडलेएक
स्मिकाएकस्मिन्नास्मिकागवस्थितिः। एकाधिकरणविन्यासः। न तत्र वैसमुद्रे। तत्र चन्द्रमंड
लं वशंखस्यमह्निमस्तके उदंचेति। उदयंप्राप्नोतिनपुनः पूर्वाचलस्योदयाद्रेरमंत

रेउदंचतीति। अत्रमुक्ताविद्रुममधुररसप्रालेयद्युतिमंडलशब्दैः क्रमेणदंताधरसौन्दर्यामाधु
र्यमुखचंद्रानिर्गीर्णाः। पूर्वोदाहरणेतत्रातत्तैजनास्पषपदैवः रूहलुपरं पूर्वार्धहमिसुतुल्या
गूढरूतिभेदः प्रालेयप्रहिकावेत्यपरः। गतामिति। पुरैनेतात्पर्यस्तासुविलासिनी
षु तिमीनामत्वयानोमंवहरेनेनसंग्रहंसमन्वयंतारं प्रतिगतासुसतीषुयत्रागस्त्यमिति प्राप
दात्तुहेसता नौकेनततो नोपलेनमुक्ताः कृताः अहृहासः उहृतहासपदयाणाः पामतेव
विभातीव। इतीति। इत्यत्रेत्यर्थः। इदुमंडलोदाविनसादिनुष्परसादिपरिग्रहः। स्वतन्त्रदि
वृतिस्वतंमाधुर्यादिविवृत्यर्थः। अधादिनाअधरमाधुर्यादिपरिग्रहः। निवेशानात। अमे
दाध्यवसायात्। मानेरूति। दमयंतीवर्ण्यतेनेलस्योक्तिः। अतिशयिता द्रागालोक्यदि
ताद्यधरमधुरस्वरूपमेवाविवक्षितानानेनतु विंवफलमितिवकार्थः। विवस्यावि
वफल। अतोस्मदोष्ठाधरत्वनिकृष्टत्वं यत्तत् स्फुटं कथंतथाहि विपरीतलोके प्रसिद्धिरित्य
त्राह। द्वयोरनमार्थे दोषतास्य तारतम्यस्यवोध। अस्मात्तमसमयीनीतना विषय
को विपर्यासः। अमेदिति। अन्यत्रेति। सर्वकर्तृकेनेत्रापरपर्यायोन यतेरुत्यर्थः।
निवेशितेतुल्येसिते। रात्रीति। रविलेपनंतप्रयोगजैसत्स्वरवेग द्यानरपसनबेधनितिया
वत्। धूर्वेपूर्वोवाधितुसरः प्रविशतितेतुस्मानार्यहिपस्मातु स्वस्तानेनिवदलं
निःप्रकोजनेमित्यन्वयः। प्रसक्तानुप्रसक्त्या। अतिशयोक्तिः साध्यवसानलक्षणनेप्र
संगादलेकासर्वस्वकृद्भवेरूपकेसहतापन्हुत्यापन्हुतिगर्भत्वंदर्शिता। तदनु प्रसक्त्या
चविविधास्वरूपकोसैरापर्यस्तापह्नुतिगर्भत्वमित्यर्थः। भेदकेति। तस्यैवतत्रा

तीयमित्यन्तेन वर्गेण । तदाहार्य वोध्यं । एवमग्रेपि । तेन श्रोतोनाति व्याप्तिरूदवलोकोप्यत्र
प्रतिपन्नार्थः । अन्यदेवेति । अस्य महीपते गोर्मी स्वर्गम् अन्यदेवप्रसिद्धं त्वामीयतां स्थितमेव
कु॰टी वेत्यर्थः । अन्यमपि तिरूप । सोंदर्यं । वेदत्वं । चातुर्य्यं । धोरणी परिपाटी । एकान्तेन
पन्नान्तो विधेः साधारणी स्थिते तत्त्वत्रयः । अन्नेतु रान्तेन नप्राप्यः स्वर्गवर्गेन विशेषः से 52
वेति । अयोगे । असंबंधे योगकत्वनेन । संबंधवर्गेन । संबंधवशेदमित्यन्तेसत्व
स्वतापि निरूपितो ग्राह्यः । तेन रूपका तिरोधत्वाद्विशेषे बुनातिव्याप्तिः । सोध्येत्तीरा
न सदन्नमित्यमरः । नन्वेवं स्मृशान्तीवेदमंडलमिति शब्दप्रयोग उक्तप्रतीतेस्तद
प्रयोगेणाप्यन्येषां तालवृत्तिं तादृगादिसत्वे यानाख्येयत्ते सेवेवाद्यसमावेगाख्ये वेत्ते इति स्व
यामात ॥ अत्र व्याख्या कीर्त्तिर्मपलविक्षाते सादि पूर्वोदाहृते पद्यत्वेनाख्ये प्रयुक्तानस्या शक्या
भावत । इति चेत्सवे । उपदर्शित नियम स्याग्रेकारांतरविषमएवाप्युपगमात । अन्य
थान्वेनैव स्वचेदृश्यादेनेनापि प्रयोगे गम्ये प्रयुक्तापत्तेः । एवं च पूर्वः । संबंधवर्गेन
रूपाति शयो व्याख्यातो कारविषयेन गम्ये व्यक्तो वस्तुः तत्कीर्त्तिस्थितदा हृदयेतनेमम प्रोत
तरूपहेतेरगम्ये प्रयुक्तानाम यत्नेन तु स्वकीर्तिगाप्यवेशं इति सर्वमवदातं । अन्यदेवमुदा
हरणं तत्रमाह । यथा वेति । कृतिपरेति । वीरसंदुंदेवारवेनचेति नरएशाभिदा २२
नशालिनि सति चक्रवाकीदृतिमुदं संतोषमुपयातीदृति किं तु तवासरस्यावमानेन न
शोयेनसः कनकभानुः स्पृमेतुः कृतिपरोचरलोर्दिवसैः त्वं प्रयाणादिति । संभावनायां
लिरः योगेपीति । योगे सत्यप्ययोगवर्णनमित्यर्थः । स्वर्गस्याद्युमाः कल्पवृक्षादयः । स्थि

२४

द्रुमेष्विति विषयसप्तमी स्वर्गद्रुमविषयेयमादरस्तस्य संबंधेपि । अर्थादर्थितेषु । पू
द्योग्यर्थितेषु स्वर्द्रुमविषयादरसंबंधाभावे प्रतीतेतत्समानविति वे यतयासत्याप्यते दृ
तिसंबंधदृश्यैव व्यादरविषयत्वाभावावगमाद्याधाकृतमेव साधुः । अन्यथोरिति । अपू
नवयामितिर्दृष्टान्तम् । नियसत्स्वात्सत्याप्यते दृतिसंबोधने । अमुख्येयोर्वर्धमानयो
स्तनवाहुल्ततयोरंतरेमध्येपर्याप्तः । अवकाशो नास्तीत्यन्वयः । अनेनकाठुल्लतयोरंतरे
स्तनयोर्वर्धनेसावकाशसंबंधेपितदसंबंधउक्तः । अक्रमेतिक्रमः योर्वर्षत्तद 53
भावे क्रमस्सत्यपि त्रपातिशयोक्तिरित्यर्थः । समकालत्वेत्यभिलिंगतीति । समंयुगपत् ।
अयोद्योष्ठपूर्वापरशसूत्रेन मुंचतीति हमीरमन्त्रकस्य वीरस्य खड्गेको शंपिधानं
मुंचति सितिग्ररीत्ले वर्गः समूहोपि कीरोशं मांडारं मुंचतीति तथा खड्गः प्रकंपमुत्तालस
नेक्षसुनतिसतिसः । प्रकृष्टकंपयुक्तेति । एवं खड्गेनत्रयमोतेतिसतिसतिकोशमिद
मांपूर्णत्वनीत्यर्थः । आधारबद्रशः । अत्र शत्रुत्रस्तवनेन्वयोगपद्यवर्णनविशे
षः । अनर्हेति । दान संबंधिनर्हेत्यर्थः । चपलेति । हेतोः प्रसक्तेर्ती । तेतु मे कार्यसती
त्यर्थः । भामीति । उदिदि उत्तम्बिचोलेतिशेषः । तत्स्यात्प्रथिकांगुलीयकंकेवलयः कं
कणमनवद्दित्यर्थः । अंगुलीगुलीयस्याद्याचारगतरंगरीचोरितिविश्वः । कार्यमु
दयेनेति । अंगुलीयकस्य कंकणपदप्राप्तिरूपकार्यवर्णनद्वारेणेत्यर्थः । आरातु मिति
। कहत्वसौ कुमारीव सावित्रहदशायां तदतिशयवर्णनमिदं । तेतिखेदं । आरात्तु ग्रहीतं
सवदेकवारमपि कुसुमेर्दूतितेसतिश्रदारदेशः । हसानुमालेहितेन्नवतीतिशेषः । अ

पि नाक्रिमुत्तरातद्वितिगम्यते। न्यासत्यायाद्रूतनेतद्वा

कु॰टी॰ नेरतं संभवतिकिमुरंजनेनेति पूर्ववत्। एवमगानो चेदनापदत्रलेपनेतत्स्यापि सहसाशकस्मात्स्यादयोस्त

स्येदकुरंकिमुतानुलेपनं। किमर्थोक्षपतिशेषः। अलंकानामगुरुधूमायामोहेत्यि

नायतेभीरु द्वाचरतीत्यर्थः। कर्त्तृतिकद्रुमः त्वादानादिनेपदेतप्रसक्तिमात्रेणहल्या 54

ग्रलैहि तादिरूपकाणं त्वतिसान्नादेवणिनो। ननुकार्यमुरजेनेति पूर्वं स्यादेदः हेतुकार्यये

विवलेहेतुप्रसक्तिकालतेसमवलोति सवाधितमुदाहरणंतरमाह। यामीति। धवेदय

तेयामिन चामीतिवदतिसतितद्वस्तुले नतकालयववतत्वंगयापुरोवलयानिग्रहित्रमकंक

णं निपुरः प्रथमं गलितानिग्रेपरात्पितद्ये वेतत्कालमेवदलितानिनग्नानीत्यव

यः। पुरोग्रे प्रथमे वस्यादितिविग्रहः। अत्रवदतिगलितानिद्रुतिशतुप्रत्ययेनसमकाल

तावगतिः। अत्रतेति। अत्रहेतुकार्ययोरित्यनुवर्ततेततोकार्यये तेन चिसाठः मा

पुरेवा। यतिकोनोत्रवैपरीत्यं। अग्रेप्रथमं अग्रेनुनीतासमाहिताक वीद्दालाणीतिकं

विक्ष्यमानामंगणंसबेदि नरूपः प्रथमरमत्तो वाजसनञ्जमेवनापस्यादनेतरे

तेषां कवीनामुपरदुष्टसंतस्यन्यते। अमीदृश्यमानाः कराला पतिता कीदृशाः सी

रमुदकंयस्यतथाभूतस्यतीरात्तीवस्यप्रसरंती नामुरुवीचीनां वृहत्तरंगाणांसहचरा

नि सदृशानि इत्यर्थः। अंकस्योदः सेतुपायमिसुदादेशः अत्रत्वयकतकराः सरूपकार्यमुरवे २८

नत्वपप्रसादयूवहेतुकथनेपूर्वस्मादिशेषः। एतावत्स्वपितोक्ताः। अपोक्षेषुप्र

२ मेषुनुगतप्रवतिविभिन्नानांवातस्यमतिशयोक्तिपदप्रयोगरूपिचेतामत्रानुः। तावत्र

मेदान्यतमतमेवसर्वानुगतमतिशयोक्तिपदप्रवृत्तिनिमित्ततदेवसामान्यलक्षणमिति। नवास्त

निगीर्याध्यवसानमेवातिशयोक्तिः प्रभेदांतरेष्वनुगतरूपाभावदलंकारांतरमेव। न चान्यत्वादिप्र

मेदेषुअन्यत्वादिभिरभेदादीनांनिगरणंसंभवतीतिवाच्यं। अन्यत्वादिभिन्नवस्तुप्रतीतेरेवच

मत्कारित्वेनानुभवसिद्धत्वात्। अन्यत्वादिभिरभेदप्रतीतमगीकारेऽनुभवासंगतेः। अन्यतमतेनुनाल

कारविभाजकोपाधित्वेविभज्यते। चमत्कारप्रयोजकत्वादितिवदंतिवस्तुअनुपातविधायक 55

चमत्कृतिजनकाहार्यपरिणामविषयत्वमेवातिशयोक्तिसामान्यलक्षणंरूपकवारणाय

त्वेतंभूतिवारणायाहार्येतिउत्प्रेक्षानिरासायनिश्चयेति। रूपकातिशयोक्त्योरभेदस्येति

यप्रभेदेऽस्मत्वस्यतृतीयेसंबंधत्वस्यचतुर्थेसंबंधस्यपंचमेसह त्वस्यषष्ठेहेतुप्रसक्ते

मतत्वस्यसप्तमे पूर्वापरत्वयोस्तत्तद्विधारोपविषयत्वसत्त्वात्सर्वत्रलक्षणसमन्वयः। नचै

वंविधारोपस्यरूपकत्वापातेतिभिन्नेषुप्रायशः सर्वालंकारेषुसत्त्वादतिप्रसंगइतिवा

च्यं। उक्तापत्तेः। अलंकारांतराणांचमत्कारेप्रधानत्वपातदंगत्वेनावस्थितत्वात्। अतिशयोक्ते

रप्राधान्येनअपदेशानर्हत्वात्प्राधान्येनअपदेशासंभवेतीतिस्याद्यात्। अतिशयोक्त

मेवप्रधानवत्तिष्ठतेतावत्प्राधान्येनालंकारत्वाभावात्। अत्रतत्त्वोक्तिसंभावसर्वत्रकोरनपा

येविभाव्यते। यतो गमाः कविनाकार्यः कोलंकारोनयाविना। इति। अलंकारचंद्रिकायामत

शयोक्तिप्रकरणं। तुल्ययोगितांलक्षयति। वर्ण्यानामितिवर्ण्यप्रस्तुतानामित्यर्थः। इतरे

षां अप्रस्तुतानां। एतद्योगंयममपिसावधारणं वर्ण्यानामेवाइतरेषामेवेत्यर्थः। व

मनेकार्थकं। द्वयोर्धर्मेक्यस्यापि संभवात्। धर्मैक्यमेवधर्मस्यैकत्वंएकोधर्मइत्यर्थ

वतः सचमत्कारी बोधः। एवं चानेकप्रस्तुतमात्रे संबंधोके चमत्कारिधर्मा नेकाप्रस्तुतमात्र
संबंधोके चमत्कारिधर्मान्तरं तेन सलं बोधः। मुखं विकसितस्मितं विसारदं वेति प्रसंगवारण
कु. टी. पानेकेति। अत्र च मुखप्रवेति तादिरूपानेकवर्णसंबंधो नैको धर्म इति तन्निरासः। दीपकवारण
यमात्रेति। प्रस्तुतप्रभेदसाधारणो यान्यतरत्वनिवेशः तदुक्तं विप्रयाप्रतिदर्पितेः क्रिः। तेषा 56
गस्य माईवे सौकुमार्यदृष्टे सातिकस्य चित्ते मालसादीनां कठोरता न भासते पितुः सर्वविस्पृहत
र्थः। शशांकविम्बेति शशांकश्चंद्रस्तस्य लेखा कला। गुणक्रियारूपेति। एतच्च तथाविधधर्मस्य
कपश्चो गुणक्रियारूपत्वमित्याशयेनोक्तं। ननु लक्षणे तेन प्रथेन धर्मस्य निवेशः प्रयोजनाभा
वा ख्या। परन्तु केषि तत्र परूपण [illegible] लोलसैर्धर्मस्य गुणक्रियारूपत्वेन लक्षणे निवेशाद
स्याशयमात्रोव्याप्तिरिति। तदेतदाचान्ततः शासति त्वपि हेराजन्नरवं डावति मंडनो। नमनाग
स्पष्टिक्षितेमडले शत्रु [illegible] चोरितत्राभावरूपधर्मस्यैकानन्यादिति। तद्दमाचान्ततो पि नमं
नोरमः। तथाहि शासती ति तदुदाहृत पद्ये निक्षिते ने ति निक्षितं भेदः शत्रुमित्रमंडलधर्मतया
पातः। सच गुणस्वरूपएव चिंताभाववद्भेदस्य चिंतानतिरिक्तत्वात्। अन्यथा चिंताभावस्या
र्थो तिरिक्तत्वापत्तेः। अपतत्रापि वैयासादृश्यचरितं मस्थवतेवेतुष्यतुभवान्। एवमप्यभा
वस्य कथं गुणक्रियान्यतरत्वात्। निक्षितिरूपत्वेन चतुष्पदी शब्दानां प्रवृत्तिरितिविद्धिवैया
करणैः सदनुसारिभिः आलंकारिकैर्गुणत्वांगीकारात्। अतएव नात्तगुणयोर्विरोधे प्रकाशव
द्भिरुदाहृतेभिरयोप्यनुत्रातिपुत्र इति। तथाविधयानावैनापि। प्रमदः सार्वभौमोपीतिवस्तु २५
तस्तु लक्षणेनतेनरूपेण धर्मस्य निवेशो निश्चितइत्यावेदितमतो न काप्यनुपपत्तिरिति। स्वैर

लीस्वैनरैश्वितुशीलमस्यलाहृशीलमिवाविलोतियावत्। स्वादीरेरिणोरितिवृद्धिः। स्वैर
लीपाजलाचस्पादिसमरः। संजातेति। दिनानिपञ्चानिचवृद्धिमीयुः कीदृशानि संजातः प
त्रालंकरैः समूहैरदिताति। पूर्वपत्राणं वसंतेन विगलितात्तत्। तथा स्फुरितविकसिताधार
नितेषामावस्त्वमिसादिपूर्ववत्। एवमर्कस्यकरैः किरणैरभिमर्शना द्विकस्वराणि
मुद्राः कदली विशेषास्रपरिणाहो विशाल तातस्य [illegible] लिरूपं स्वरूपं लब्धां च ययोर्ज्ञातवि
नायाह्याः रम्यानवरहितात्मतादृत्सवयः। तदीयत्वेनेति। तत्कालिकत्वेनेत्यर्थः। ग्रीष्म
कालिकवत्सवर्णितेस्यै वग्रीष्मवर्णनरूपत्वादितिभावः। एकक्रियेति। वद्धिप्राग्दूरू
चेक क्रियाऽवयाद्गत्यर्थः। एकगलेतो उपमानेवाह्येला चैक गुलेत्यर्थः। दिताह तेप्ते
हिता विबचेदुत्यर्थः। विनिर्गतोत्थानिता। विनिवृंतमवहारणादिति पाठात्। तस्य लोलं साम्यः प
रापूर्वोक्त विलक्षणा। प्रदीपतरत्तिपरागुकृष्णावृत्तिः संपत्तिरेवपराभूतिः पराभवः। शत्रू 57
णां समूहः शात्रवं। तस्य समहद्दूत्सणा। पराभवदानस्यैति। शत्रुसंबंधिपराभवसंपाद
नस्येत्यर्थः। पराभवस्य मुख्यदानाभावात्। अतएवसप्रदानत्वासंभवान्नित्र शत्रुवयोर
तिसंबंधसामान्ये षष्ठी। संबंधपरामृति पदत्वे बलात्। यथावेति। अत्र चशब्दाः अप्यर्थ
वैधयोनकाः। अत्रेति यो द्विनिवपरम्पनीद्धिनेद्दिपोच्चे नमधुयुक्तेनसद्गुणात्रेन सिंचति

कु०टी

योच्चेनेगंधमाल्याद्यैरर्चितामिति मत्वे ते तात्पर्यः। उक्तप्रकारस्य तत्तुल्ययोगितापदवाच्यत्वे च
द्धसे मते दर्शयति। तथा च दैवहाराज्ञा नार्थस्तुल्ययोगिताशब्दस्याभावः। अत्र केचि
दाहुः। नेयं तुल्ययोगिता पूर्वोक्ता तुल्ययोगितातो भेदमर्हतीति। वर्ण्यानामितरेषां वेति पूर्वोक्त 58
लक्षणाक्रान्तत्वात्। एकानुपूर्वीबोधितवस्तुकर्मकदानपात्रत्वस्य परंपरया तादृशशब्दस्य वा
धर्मस्यैकत्वात्।। यत्र शब्दनिबंधसत्त्वेऽपि कर्तृत्वविशिष्टनिबंधस्यैव परंपरयाच्छेदकपूजकधर्मत्व
संभवादिति। तदेतदपेशलं। तथाहि। यत्रानेकान्वयित्वेन ज्ञातो धर्मस्तोवाद्योपमाया गमक
त्वेन मतस्तेनैकस्य च पूर्वोक्तता। यत्र तु हितोपयविषुपक [illegible] इत्येकार्थे सव्यवहार
स्य व्यवहर्तॄणां स्तुतिनिंदान्तरद्योतकतया चमत्कृतिजनकत्वं तत्रापरमिति भेदात्। न ह्यत्र परार्थतया
इष्टस्य तद्दर्शनकर्मकदानस्य वा परंपरया शत्रुमित्रगतत्वेन भानमपि तु श्लेषबलादेवातो
ऽवबोधितस्य तादृशदानस्य राजगतत्वेनोवेति कथं पूर्वोक्तलक्षणाक्रान्तत्वं। एतेन यत्रानिबंधिस्य
कर्तुर्बाधो भवति। अन्यथा संकुचंति सरोजानीति तावतैव तुल्ययोगितालंकारापत्तेः। किं त्वनेकगतत्वेन व
र्ण्यमानधर्मस्यैव तुल्ययोगिताप्रयोजकत्वमिति तदेतदगतिकपमसमञ्जसमेव। अथाप्युक्तोदाहरणयो
स्तथाऽनमस्तीसामग्रहस्तस्यापि न पूर्वोक्तलक्षणाक्रान्तत्वं। एतेन यत्रानिबंधिस्य कर्तुर्विशिष्टनिबंधस्य २६
व परंपरयाच्छेदकपूजकधर्मत्वमिति तन्निरस्तं वस्तुगत्या धर्मत्वस्यालंकारतासंपादकत्वा
भावात्। अन्यथा संकुचंति सरोजानीत्येतावतैव तुल्ययोगितालंकारापत्तेः। किं त्वनेकगतत्वेन ज्ञा
यमानत्वस्यैव तुल्ययोगिताप्रयोजकत्वमिति तदेतदगतिकपमसमञ्जसमेव। अथाप्युक्तो

दाहरणे योस्तथाऽनमस्तीसामग्रहस्तस्यापि न पूर्वोक्तलक्षणाक्रान्तत्वम्। एतेन यत्रानिबंधि
स्य कर्तृत्वविशिष्टनिबंधस्यैव परंपरयाच्छेदकपूजकधर्मत्वमिति निरस्तं वस्तुगत्या
ऽपि धर्मत्वमिति निरस्तं वस्तुगत्याऽधर्मत्वस्यालंकारतासंपादकत्वाभावात्। अन्यथा संकु
चंति सरोजानीत्येतावतैव तुल्ययोगितालंकारापत्तेः। किं त्वनेकगतत्वेन ज्ञायमानधर्मत्वस्यै
व तुल्ययोगिताप्रयोजकत्वमिति तदेतदगतिकपनेऽसमञ्जसमेव। अथाप्युक्तोदाहरणयो
स्तथाऽनमस्तीसामग्रहस्तस्यापि न पूर्वोक्तलक्षणाक्रान्तत्वमसंभवा। धर्मार्थं इव पूर्णं श्रीय
स्त्वयि राजत इति प्रकृतयो रूपमापादयति आधिक्यवर्णनार्थं मनेकानुगतधर्मत्वप्रयोजकत्वप्रति
विधयित्वादिति विषयस्याधिकस्यानुप्रवेशादिति विभावनी पांडुलोकृते दीति। गुणेषु 59
कृष्णाद्युक्तासेरि लघ्वा। समीकृ सत्सामान्यविवक्षिता वचनैकवचनप्रतिपादनाभि
प्रायत्वात्। अर्थान्तराधारणधर्मस्यत्येति। धर्मस्य वर्ण्यगतत्वादुक्तविलक्षणेयमिति। पाशो स्या
स्तीति पाशी वरुणः। प्रचेता वरुणः पाशी यमरः। श्रीदः कुबेरः शक्रः इन्द्रः। लोकपालपदं च
इन्द्रादिकुबेरान्तानामष्टानां योगमात्रेण प्रयुक्तः। संगतानीति। संगतानि संगमाः। तड़ितां विद्युतां
विलसितानि उद्भसितानि घने निविडे यथा स्यात्तथा अक्षारकानीति संगमपक्षे घने मेघे
तारकाणीति च। तड़िद्विलसितपक्षेऽर्थः काम्यादर्शनत्रामकंदर्पकृतग्रंथेऽदर्शितानि तु
ल्ययोगितापदवाच्यत्वेन निर्दिष्टाः केचित्तथाऽलंकारिकाः प्रावजुहुः। अवहृतवेताः। स्था
नेषु गणवत्त्वेन प्रसिद्धेषु। एकामेवेति। इहामुत्र लोके वर्ज्ञैः केवलैः सैन्यैः। अत्रैव सैन्य
जनको प्रसरणशीलत्वादिसादृश्यो द्विंबप्रतिबिंबभावेनाभेदमाश्रित्य धर्मेक्यकाम्।

तां तरेत्युक्तिवचनेन बहूनां समततया ~~[illegible]~~ वस्तु विभावे ~~[illegible]~~) तत्र तु तुल्ययोगितायां स्वरसोऽधमतां सच्च दीपकतुल्ययोगितयोर्भेद फु.२१
दकत्वेनाव सरे [illegible] मविबन्तीति संक्षेपः इत्यलंकारचे [illegible] तुल्ययोगिता प्रकरणं [illegible]
पकं लक्षयति । वदंतीति । वस्तुनि वर्ण्ये तेकचमत्कारिधर्मो दीपकमिति लक्षणं उपमान
कारणापात्रापि पूर्ववल्लक्षणपरिष्कारो बोध्यः । कलभः करिशावकः । मानक्रियेति । क्रि
यारूपैकधर्मान्वयित्वर्थः । अत्रापि क्रियाविशेषणीभूतयोर्मदप्रतापयोर्बिंबप्रतिबिं 60
बभावो बोध्यः । यथावेति । शोणेन निकषापाषाणेनो दृष्टा उल्लिखिता मणयः । तथाहे
ति क्रियाध्याहारे कर्तृत्वतः समरे संग्रामे विजयशीलो योद्धा । मदेन स्फीतो नागो
हस्ती शरत्काले श्यामा निम्नगा पुलिनानि उत्तानि मृत्तताम्रिया सांता सरितो
नद्यः कलामात्रावशिष्टश्चंद्रः सुरते मर्दिता बाला ललना युवती मर्दिता ग्रापि तोषीता
नवयौवनावनिता स्त्री । एवमर्थिषु याचकेषु गलितः संक्रांतो विभवः सम्पत्तिर्यैस्ते
तथा । अत्र तनिम्ना तनोः कृशत्वभावस्तनिम्नाकार्श्येन शोभन्ते इत्यन्वयः । शाणस्तु
निकषः । संमर्दः शोभते इति । शोभारूपैकधर्मेत्वर्थः । पूर्वोदाहरणेऽप्यादिदीपकं इह
तु दीपकमिति भेदः । प्रस्तुताप्रस्तुतसाधारणधर्मस्य दीपकपदवाच्यता यो बीजमा
ह । प्रस्तुतैकमाद्य । प्रस्तुतैकनिष्ठ : प्रस्तुतैकपरः प्रस्तुतान्वयविवक्षयामि हि तदु
पादानं तद्दशायामपि वेदितनेतरमुपकरोतीत्यनुभूयते । इतीति । चादयामहार्णे । इति
दीपसादृश्यात्समानो धर्मो दीपकमुच्यत इति शेषः । यत्र धर्मस्य पूर्वं प्रस्तुतेन्वयः प 20
श्चादन्वयत्वेऽप्यदोहरणेवोस्त्वेवेतरत्र प्रसंगोपकारित्वमित्याशयेनाशंकते । यद्यपी

तिस्तु वर्णेति । सुवर्णमेव पुष्पं यस्या इति विग्रहः । त्रयः गुणत्रयैस्ततमयुक्ताः शूरश्चेत्यादिः प्र
से कं चकारो नैरपेक्ष्यद्योतकः । कृतविद्यः प्रख्यातविद्यः । एतच्च प्रासंगिकपदं यदा यत्र
समे पद्यते तदा तस्य प्रस्तुतस्यैव तत्र योऽस्य प्रस्तुतत्वमिति बोध्यं । युगपदिति । त्रयश्चि
वंतीति त्रिषु पिपुगपदन्वय इत्यर्थः । चिन्वंतीति बहुवचनांतस्य प्रस्तुतं [illegible]
मौणकवचनांतेन पूर्वमत्र यायोगादिति भावः । तथापीति प्रासंगिकत्वं । प्रसंगोपकारित्वं समाधत्ते
नहीयत इति । तथा च धर्मस्य पश्चादन्वयो न तत्र प्रयोजकमिति भावः । किं तर्हि प्रयोजकं त
त्राह । वस्तुत इति । प्रस्तुतोद्देशेनाप्रस्तुतोद्देश्यकान्वयबोधे यस्या प्रवृत्तस्यैव पदाश्रितं हि
तुस्यैव वर्णनरं । कर्मभूतस्य तद्विषयधर्मस्य । तथा च चमत्कारी प्रस्तुतान्वितस्यापि वि प्रस्तुता
वेयत्विज्ञाधयो चारितपदाश्रितं हि तद्धर्मस्योभयत्रान्वये ये पुद्देश्यता [illegible] विषयताप्रस्तु
तत्वं । न त्वप्रस्तुते किंतु विशेषणतारूपविषयतैवेति तत्र यदि यो देश्यता विरहेण व प्रासं
[illegible] तत्वमता शयः । एतदेवोपपादयति । नहीति । प्रासंगिकत्वमित्यत्र दीपसूत्र चो 61
र [illegible] विषयो प्रसंगोपकारित्वमित्यर्थः । तथा चेत्रमते तात्र प्रासंगिकत्वेनस्या
[illegible] इदमुपलक्षणं नामात्र विषये प्रासंगिकत्वापत्तिरपि बोध्या । एतदेव तुल्य
योगितातो [illegible] द कमित्याह । तुल्ययोगितायामिति । न च उद्देश्यता उद्देश्यत्व योरूपमकारा
प्रयोजकत्वात्तालंकारभेदप्रयोजकत्वं युक्तमित्यस्य स्वरसादाह । अग्रपंचेति । अग्रपंचस्यमा
ण । अन्यथा दीपकतुल्ययोगितयोरत्र दीपके । उपमानोपमेययोरावश्यनेतरं गम्यइ
ति शेषः । तत्र तु तुल्ययोगितायां विशेषाग्रहणात् । प्रस्तुताप्रस्तुततत्त्वरूपमुभयस्यापकाभा

वातात्ते[illegible]क: अत्रावशिष्यते: स: उपमानोपमेयभाव:। नन्वास्तु नैतावतापि तुल्ययोगि
तातो दीपकस्य पृथग्भाव उचित: धर्मस्य सकृद्वृत्तित्वमूलाया विछित्तेर विशेषात्। अ
कु. ८९. न्यथा तुल्ययोगितायामपि धर्मिणां केवलप्रकृतत्वस्य केवलाप्रकृतत्वस्य च विशेषस्य
सत्वादलंकार[illegible]द्वैतापत्ते:। तस्मात्तुल्ययोगिताया एव त्रैविध्यमुचितमित्याहु:। इति
श्रेतं दीपकप्रकरणम्॥ ॥ त्रिविधमिति। दीपकस्यावृत्तौ आवृत्तिदीपकमनेनेति तत्र 62
त्रिविधमित्यर्थ:। वर्षतीति। शर्वरी रात्रि: वर्षवर्ष[illegible] वाचरतीत्यर्थ:। कदंबानिक
दंबकुसुमानि उन्मीलंतीति विकसंति। कुटजो द्रुमा: कुटजकलिका: स्फुटंतीति विकसंति
। तत्राश्चातका: माद्यंति मत्ता भवंति। शिखावला मयूरा माद्यंतीत्यन्वय:। त्रैविध्य
मुपपादयति। नैव जा[illegible] दीपकस्येति। क्रमेणेति। आद्ये द्वौ वर्षतीति शब्दावृत्ति:। अ
लंकारसंपादकत्वान्नानुकथितपदत्वदोष:। द्वितीये विकासरूपस्यार्थस्यावृत्ति: उ
न्मीलति स्फुरतीति शब्दभेदेन तस्यैव बोधनी[illegible] तयेत्कुंठो रावृत्ति: स्फुरेदेवमवति।
उत्कंठयंतीति मेघानां मालापंक्ति: कलापिनो मयूरा: एवंभूता समूहे उत्कंठयंतीति उ
त्कंठो यस्य तादृशं करोति। तथा मकरध्वज: काम: यूनां तरुणानां मानसमुत्कंठय
ति। उत्सुकं करोतीत्यर्थभेदे पि शब्दावृत्ति: शमयतीति। जलधरस्य मेघस्य मालापं
क्ति: आतकतरुणानां चिरकालमुपनतां प्राप्तां यदपि पासा शमयति वधूलोचनयोर्नेत
धारा अस्रस्रुक्पंक्ति: [illegible] नापि वासे शांतयति तीव्र कृ एव नाशरूपोर्थ: शब्दभेदेनो २८
क्त उत्यावृत्ति:। वदनेनेति। पाण्डु[illegible]सां नलानां अत्र निलीयते शब्दस्य तदर्थस्यापि तत्रे

धानस्य आवृत्ति:। ननु प्रस्तुतार्थसकृदुपादानस्य प्रसंगादप्रस्तुतोपकारित्वे दीपकमिति युक्तं
। न चावृत्तौ तत्संभवतीति कथमावृत्ति दीपकमुक्तमित्याशंक्याह। एवं चेति दीपस्यानी
यशब्दार्थयोरावृत्तौ वेत्यर्थ:। प्रस्तुताप्रस्तुतेति। अंबुदमालादीनां विरहोद्दीपकत
या केवलप्रस्तुतत्वात्। चंद्रबिंबारबिंबयोरप्रकेवलाप्रस्तुतत्वादिति भाव:। दीपकच्छा
यतीति दीपकसादृश्यमित्यर्थ:। तच्च प्रस्तुताप्रस्तुतैकोपकारयोग्यत्वं वर्ततीत्यादौ श्लेषवशे
नास्तीति भाव:। मानेयपदेन दीपस्य गेवायमलंकारो न तु तत्र भेदइति सूचितं। अ
तएव दंडिना। अर्थावृत्ति: पदावृत्तिरुभयावृत्तिरित्यपि दीपकस्थान एवेष्टमलंकार
त्रयं यथ स्तुत्वा विकसतीत्याद्युदाहृतं। दीपकस्थानेस्या पत्रसदृशमिति यावत्। उ
सलंकारचे। आवृत्तिदीपकप्रकरणं। सकृद्धर्मोक्तिप्रसंगात् सकृद्धर्मोक्तिगम्यवाक्यो 63
र्थसादृश्यकप्रतिवस्तूपमालंकारं लक्षयति। वाक्ययोरिति। द्विवचनमनेकोपि प्राप।
मालारूपोद्याह्रितेति बोध्यं। एकसामान्ये एकस्मिन्समानधर्मे स्थितिप्रस्तुर: स्फूर्ति: लक्ष
णं यावचेषेति। उपमानोपमेयेति भावप्रधानं। उपमानोपमेयभावपरयोरि
त्यर्थ:। पृथगिति। भिन्नशब्देनेत्यर्थ:। प्रथममेव वस्तु प्रतिवस्तुभावरूपस्तते। स्य
रेति। शैलीसहृत। रत्नमेव दीपो रत्नदीप:। अत्र पूर्वार्द्धमुपमेयवाक्यमुत्तरार्द्धमुपमा
नवाक्यमुभयत्रापि नाशाभावरूप: समानधर्म: शब्दभेदेनोपात्त: सामान्याभावमा
त्रबोधकस्यापि बाधितेर त्रनाशरूपविशेषपरत्वात्। प्रथममेव च पूर्वोदाहरणद्वये
द: तवेति। इत्थं प्रतिमेकस्योक्ति:। अत्र त प्रत्यवसीले तव पादपंकजे निवेशात आत्मीत:

करणं येन तादृशो भक्तः। अत्र स्वदत्तवारि त्वं फलं कथय मिथ्याति नकथयमवोचः सर्वः। अत्रम
कु.टी. तं चात्र ब्रह्मानंदरूपं हि निश्चितेन ध्रुवतो निकृष्टेपि स्वसामग्रीवशात्तामनस्येत
र्थः। इदृशापूर्वकेति। तथा वीरस्ते तदृशापूर्वकवीरस्ते लंदलेति भावः। इदृशापर्यवसि
तदूति। सविशेषणलेही तिस्वार्थादि ति भावः। उन्मीलेति कर्टबानीति पूर्वोदाहृतान्याम
र्थावृत्तावति ज्ञाप्तिमार्गबज्जह। अथार्थवृत्तिलादीशब्दावृत्तौ तु धर्मस्येकेवे वप्राह्वेन 64
वृत्ता बोधनानवमिन्नशब्दबोध्यत्वमिति नातिव्याप्तिः। तत्रार्थावृत्तिपर्यंतानुधावनेन
वदिन्नशब्दबोध्येकधर्मगम्यप्रस्तुताप्रस्तुतवाक्यार्थसादृश्यप्रतिवस्तूपमेति लक्षणं
बोध्यं। दृष्टांतालंकारेतिव्याप्तिवारणाय भिन्नशब्दबोध्येति। तत्रानुबिंबप्रतिबिंबभावा
पन्नधर्मगम्यसादृश्यमिति नातिव्याप्तिः। दिविमातियपाभानुकाव्यलंभ्यातेन विरुला
दिवाक्योपमायां मव्याप्तिवारणाय गम्यमिति। अर्थालंतिवारणाय प्रस्तुताप्रस्तुते
ति। आननेसगशावाक्षा वीस्य लोलालकाव्रतं। भ्रमद्भ्रमरसंकीर्णं स्मरामि सरसीरुहमि
ति स्मरणालंकारेतिव्याप्तिवारणाय वाक्यार्थेति। अत्र हि दिविमातीति वाक्यार्थोपमायां
गगनगाधिकरणकशोभाश्रयभानुसदृशो भूम्यधिकरणकशोभाश्रयस्त्वमिति प्रतीति
वन्न स्मर्यमाणतादृशसरोरुहसदृशं तादृशमाननमिति पदार्थगतोपमेवेति तद्वारणाय
पिदिक्। प्रस्तुतलयोश्वमलुतिविशेषापूर्वक तथा नालंकारभेदप्रयोजकत्वमिति स्वरसा २९
दाह। अयं चेति। वक्ष्यमाणदृष्टांतः। इति यद्वा एपस्यायोगावद्योदार्थे नेवेकारेण
विद्वान्नुतानालीति पूर्ववाक्यार्थस्तस्य च न पृथग्विधेयस्तु तरवाक्यार्थः सम्यैव तथाप्युपविले
५

वाकाश इत्यादिप्रयोगवारणाय भावान्वयस्याप्यावश्यकत्वात् विद्वान्नुतानालीतिवा
क्यार्थस्यापि प्रतीतेस्तदभिप्रायेण वैधर्म्योदाहरणं त्वं बोध्यं। ननु वैधर्म्येणोपमेति
अव्रहृते। तस्याः साधर्म्यरूपत्वादिति चित्तस्तस्य। वैधर्म्येणोपमास्तेनेन हि वेध्येति
वाक्यार्थे नास्ति हि तस्यापि प्रसक्ति अवज्ञानातीति वाक्यस्यापमानत्वेन विवक्षणेता
मुखतो वैधर्म्यप्रतीतावपि साधर्म्यण्व पर्यवसानान्न दोषः। वैधर्म्येण तस्य
च वैधर्म्यद्वारेत्यर्थः। यदिसंतीति एवकारो भिन्नक्रमः स्वयमेव विकसति प्रका
शं तद्दृत्यर्थः। अत्राप्युगुणः स्वयं प्रकाशं तद्गुणिभावोन्वयनिधर्मोकस्तूरिका
मोदः शान् [illegible] ने न जायतद्गुति वाक्यार्थस्य चात्रि प्र न किंतु स्वयमेव प्रकाश
तद्दृति [illegible] र्थे नतोपम्यागम्यमिति [illegible] वैधर्म्योदाहरणसंगतिः। यत्र 65
कें [illegible] द्वानेवेतिपद्यं यत्र वस्तुनामकं पंचिवृद्धे धर्म्यस्योदाहरणं। यदिसंती
[illegible] पृत [illegible] वैधर्म्योदाहरणं हि प्रस्तुतधर्मिविशेषोपारूकाधीदो धीयस्यापि प्र
स्वभावतिरेकसमानजातीयस्य धर्मंतरादूरस्या प्रकृतापीस्यकथ्यनेयथावेदा
मको गुणवानपि संगविशेषेण पूज्यतो पुरुष नहि तुंबीफल। वेकलो वीपज
दंउ प्रयाति महिमानं निसादो। अत्र हि संगविशेषेण पूज्यत इति प्रस्तुतार्था
त्रिप्रस्य संगविशेषेण विनान पूज्यत इति स्वभावेतरेकस्य सजातीयो नहि तुंबी
फलविकल इत्यादि प्रकृतार्थो निबद्ध इति वैधर्म्योदाहरणता। यदिसंतीत्यत्र तु स्व
यं प्रकाशं ते न परेणोत्तस्य प्रस्तुतस्येव सजातीयो प्रकृतोर्थः। शपथेनैनविमो

सते। किंतु स्वोद्यमेवेति प्रकृतार्थानुरूपतयैव पर्यवसानाद् इति। तत्रेदं वक्तव्यमाव
श्यमेव यदुक्तादिमवदुदाहृतपद्येपि कथं वैधर्म्योदाहरणत्वं। न हीमादेरस्य वीफलविक
कु. २१. लो महिम्नानेन प्रख्यातस्यापि तु तद्युक्तत्वप्रकृतार्थानुरूपतयैव पर्यवसानादिति। किं चैव
हुना सर्वत्रैव वैधर्म्योदाहरणे साक्षाद्धर्मपर्यवसाने विनानोपमानान्तर्गोहड्रतीत
दुष्टोदपसंगः। अथ यावत प्रतिपन्नैनी प्रतिनाविकृतवाक्यार्थेन वैधर्म्यानुदाहृ
रणत्वे तर्हि प्रकृतेपि तदस्तीति तुल्यं। यदपि प्रस्तुते साधर्म्ये वैधर्म्योदाहरणत्वमि
वेचनीतेदंतं मे: परैर्यो विशिष्टाद्यु तो मनु दैत्यत्वकातेक्षिप्य रतादृ चोसवइति वे
धर्म्यदृष्टान्तताव्यापनात्। न ह्यत्र प्रस्तुतवाक्यार्थः स्वोपमानतरेकमाक्षिपति।
किं तु प्रकृतवाक्यार्थ एवेति दिक्॥ इति अलं. प्रतिवस्तूपमाप्रकरणं॥ दृष्टान्ताल
कारं लक्षयति। चेदितिवा क्यके ऽस्तिननुवर्तते धर्मयोऽस्त स्पात्तार्थं तदितात
देतदर्थकं। अर्थतो व्याचष्टे। यत्रेति। यत्रकाव्ये। तथाचोपमानोपमेयकार्यघटक
धर्मयोर्बिंबभावो दृष्टान्त लक्षणकोऽसमिति। अनेन प्रकृते राजाविशेषण। राजन्व
तीशोभनराजन्वती। राजन्वान्सौराज्ये इति निपातः। नेतृत्रालये ऽस्मादीनि सम
विशतिः। तारासंदितराः गोवलीवर्दन्याया ग्रहा भौमादयः। संकुला व्याप्ताः।
ज्योतिष्मतीति प्राशस्त्ये मतुप्। अत्र राजन्वतीज्योतिष्मतीलनयोर्बिंबप्रतिबिंब
भावः पूर्वोदाहरणे कीर्तिकांत्योर्बिंबप्रतिबिंबभावप्रयोजकं मनोहारित्वरूपंसा
इश्यमर्थ। इहतु राजज्योतिषोः प्राशस्त्यरूपं तत्छन्दमिति भेदः। देवीभवति 3.
। देवीवाचेस्वरस्वतीवहवउपासते हि सर्वत एव हि शब्दस्येवकारार्थत्वात्।

नुपरसरस्वतीसंवर्धिः सारः अस्मो प्रसिद्धः गुरुकुले स्थितः। अध्ययनश्रमकानसुरादि
कृतिर्निरतरामतिशयेन ज्ञानीते। अत्र दृष्टान्तमाह। वानरशूचेर्नदैयोधिनिरस्थिलैधि
तसिंतु अस्याद्रेर्गंभीरतां पातालपर्यंत निमग्नापीवरास्थूलातनुर्यस्पैवविद्योमंथा
चलः। मंदराद्रिरेवजानीते इति दृष्टान्तोदाहरणं वा संगतिमाशंकते। ननिवति। वास्र
तिरितिनप्रमीटकधर्मइत्यनेतरशब्देन निर्दिष्ट इति शेषः। सागरेसाधिदास्य
। । रस्याधरस्तनेचोवधिरितिगंभीरतापदार्थकथने। संस्पर्शस्त्रेलक्षणयाज्ञाना
। । । तथा चधर्मभेदान्नमतिवस्तूपमा। किंतु सारस्वतसारज्ञानसाग
राधरस्य। नावधिसंस्पर्शयो बिंबप्रतिबिंबभावाद्दृष्टान्तालंकार एवेत्याशयः। वर्षसंतुद
ालेयं व । च शर्वरीतिवत्सदा पितादीपकं स्यादितिसंबद्धसमाधत्ते। अत्रे
। । वतः । शतिवद्वस्तूपमयोरिव। प्रस्तुताप्रस्तुतेतु। दृष्टान्तः। प्रस्तुताप्र
स्तुतविषयः पदार्थ तदन्यतरमात्रविषयेत्यर्थः। यद्यप्यत्रान्योन्ये पदं परस्मै
पदंने देन पदमेदा । वृत्तिशंकोचितात् तथापि पाठपरिवर्तनेन पदामेदेपि
नपदार्थ पिरस्यविषयवैचार्यमनु मेतदुक्तं। अयं दृष्टान्तः। कृतमेतिनवेपरिमंत्र
उक्तिः। हेराजन्त्वयामनोगर्वस्यापिमुखंनतु गर्वितं कृतेचाकिमन्यदपेक्षितमि
ति शेषः। एवं शरस्त्वप्रयोगादिकं विनानो स्माकंदुष्टः शत्रवोनिहताः नतु निहनि
ष्यते। अत्र प्रमान्स्पर्श्योयावदुदयाद्रेर्मौलितांशिरोलंकारतांनयातितावदेवतमां
सिनिहन्ति तस्मिन्नस्तु तथा मदेनपतिष्ठतीति दृष्टान्तः। अत्रमनोगर्वनिमुखीकरणेहेरि

66

67

इननयोरप्युदयाचलमस्तकागमनतमः। स्पष्टोऽप्ययाकामं वैद्यस्यैतद्बिंबप्र
कु.टी. तिबिंबभावः। उदाहरणं दृष्टान्तालंकारप्रकरणम्॥ निदर्शनां लक्षयति। वाक्यार्थयोरि
ति। सदृशवाक्यार्थसंबंधी पदैक्यारोपः। उपमेयवाक्यार्थ उपमानवाक्यार्थैक्ये दारो
प इति यावत्। यद्दातुरिति। दातुः सौम्यत्वे तु तद्रतिसाकाम्ये नपुंसके। सैषापीति वि
दोषापि प्राथमिकं स्त्रीलिंगं। यत्तद्भ्यामिति। यद्यपि मुखचन्द्रद्वित्वं तदा दातुः सौम्यता पू
र्णेन्दोरकलंकत्वेन ताक्ताच्चैक्यारोपः संभवतीति ध्यायतद्धौ शीघ्रस्फुटतया तद
वगमात्तदुपमासः। अरविन्दमिति। अबुधो मूर्खो जनः सेवितो यदिति गुणी मतः सेवन
क्रियापरामर्शः। उत्तरवाक्यगतेन पञ्चच्छेदनेन तच्छेदनसेवा ता। अरण्यरुदितं कृतम
सौद्धस्येव। उद्वर्तनं यवगोधूमादिचूर्णेन मलापकर्षणं। स्थले निर्जले प्रदेशे। अभिषि
क्तं। ऊषरे अंकुरायोग्यस्थाने। [illegible] जो। श्वपुनः पुच्छं [illegible] पुच्छं। अवनामितं कृतं नेत्रा
पादनाय नम्रीकृतं। बधिरस्य कर्णे जपः एवजापः प्रलापरूपः। अन्धस्य मुखे तस्मै
मुखे दर्पणो दत्तः सर्वे निरर्थकत्वेन सादृश्यात्। नामनेकैको वाक्यार्थोऽनेक सदृश नसे
वनरूपप्रकृतवाक्यार्थेऽध्यारोपः। पूर्वत्रैकस्यैवैक्यारोपः इति विशेषः। निदर्शनो
तरमाह। पदार्थेति। पदार्थवृत्तिपदार्थसंबंधिनी। एकेः। अलंकारिकाः। अन्ये पूर्वो
क्तं विलक्षणं। तन्वीति। लीलां शोभां। नीलाम्बुजन्मनोः नीलोत्पलयोः वियोग इति।
गौरहृदि रागता कान्तारीणां वियोगे स्वकान्तवियोगकालेऽयोग इत्यलेपो द्विमाचो
[illegible] मिवति। सरवन्दूरीणां लतानां तरीणां तरीगर्भस्थपुरे [illegible] ३१

इत्यन्वयः। उपमाने यथोक्तारणेति। उपमेये उपमानधर्मारोपएव पदार्थनिदर्शनायाः प्रा
चीनैरुदाहरणं कथमियं पदार्थनिदर्शनोऽतदसारशंकायामाह। उभयत्रेति। उपमेये उपमा
नधर्मारोपे चेत्सर्वः। तथा चोपमयपदार्थे सापत्तस्यैव पदार्थनिदर्शनात्वातु तेनारोपश्च
निदर्शनालक्षणस्याव्याप्तिस्थितिः सारशंकाशयवानाह। पद्यपीति वियोगकालीनगौरनारी
गंडतले पांडिम्नः स्वर्णसीगर्भस्य बुद्बुदस्य पांडिम्नश्च पतद्धामेश्चारोपसत्वादिति भावः। अर्थ
विशेषविवक्षया तिव्याप्तिपरिहरन्ने वस्याभिमतनिदर्शनाद्वयविषयविभागं दर्शयति। तपापी
ति। विशिष्टयोः बिंबप्रतिबिंबभावापन्नधर्मविशिष्टयोः एवं च वाक्यार्थशब्देनैतादृशार्थ
विवक्षणादियोगद्रत्याद्युदाहरणेनातिव्याप्तिरिति भावः। उपमानेत्यादिएतच्च स्वरूपकथनं। न
त्वेवं रूपेणलक्षणेनिवेशः। तादृशपदार्थेऽपि व्यावारणायोपमाकल्पनस्यारोपविशेषणस्या
नस्यकालेनउपमाकल्पकस्तन्त्रतदन्यधर्मारोपइत्येतावतएवलक्षणस्य निर्दुष्टत्वात्। तद्
क्तं। अभवन्वस्तुसंबंधउपमापरिकल्पकइति। तादृशरूपके तु तादृश्यावच्छिन्नाभेदएव
विवक्षितो नपुनरूपमेति तद्वारणं। ननु तथापि सतीत्याद्युदाहरणेकोपि निदर्शनानस्यात्॥
अन्यधर्मस्यान्यत्रारोपात्। एकवाक्यत्वेनवाक्यार्थभेदाभावाच्च पदार्थनिदर्शनयोरसंभवा
दित्याशंक्याह। एवं चेति। उक्तैवव्यवस्था अयत्नेचेत्यर्थः। विशिष्टयोरिति। बिंबप्रतिबिंबभावाप
न्नवस्तुविशिष्टयोरित्यर्थः। तत्रतावत्पूर्वपदार्थो। शिवः। अन्यत्पदार्थोतानंदात रितत्पि सतिद्
तरत्नद्विप्रभृत्यमनुसरंतोऽर्थो माधुर्यं विनुदर्यं तौ ववयं कामधेनौ स्थितां तयोर्दोग्धुकामा अश्व
रमयोः पाशासक्तोक्षरणयोः पातेर्गृहे दुरवेनग्राह्यं करभमुष्टिः शिरोमध्ये रसरामदर्भसर्पके

सकलकामदमहेश्वरकान्तानन्दुद्धधनिकानुसरणकर्तुः
करनानुसरणकर्तृश्रीत्वारोपः। तत्रोपमानकोटिविशेषणयोः कामधेनुस्थितिकालीनतथाविध
पृ.२१ दिविशेषणयोः महेश्वरस्तु ऋद्धधनिकयोर्यथाक्रमं बिंबप्रतिबिंबभावो बोध्यः। उपमेयको
टियोरपि तद्वेदोर्ध्वमित्यत्रापि अधिगुणसमूहयोर्बिंबप्रतिबिंबभावो बोध्यः। एवमनुसर
णस्यामूलविरुद्धत्वात् शंकाह॥ वाक्यार्थयोरिति। ननु वाक्यार्थशब्दस्यावांतरवाक्यार्थसाधा
रणानेकपदार्थपरत्वेनैवोक्तोदाहरणसंग्रहसंभवाद्वैविध्यमुक्तरीत्यापरत्वेन पुनरभि 70
हितमित्याह। एवं चेति। एवं विधार्थविवक्षणे चेत्यर्थः। अत्र कुहलनः निरूपाधिरनः पंचाननः
कौङ्कस्य परिषंगमालिंगनं। आलीभुजंगी। अशंकपटं। वनदनिष्टतनकं तच्चासाधारण
धर्म। प्रस्तुतवृत्तौ तारातमस्या। निदर्शनायाः तल्लक्षणस्यानक्षमतेः। नाव्याप्तिः। तयोः प्रस्तुता
प्रस्तुतवृत्तांतयोः असिद्धारादिति। संभवातो बिंबप्रतिबिंबभावात् तद्विशिष्टयोश्चारोपा
दितिभावः। एवं तर्हि सदृशयोरेवारोपरूपत्वे वलक्षणमस्तित्याशंक्याह। अतएवेति। एता
दृशविशेषणविवक्षणादेवेत्यर्थः। भेदोभावइति। तथा च तदभावे रूपकेति प्रसंगः स्यादिति
भावः। कथमनेन तद्वारणं तत्राह। रूपकेपीति। अवि[illegible]शिष्टयोः बिंबप्रतिबिंबभावापन्नस्त्र
विशिष्टयोः बिंबप्रतिबिंबभावापन्नत्वस्यारोपे दर्शयति। अपिबिंदा इत्यादि। बलेर्दैत्य 32
विशेषस्य रोधने बंधने कर्तव्ये ऊर्ध्वमुत्क्षिप्तो हरेः पादो [illegible] दंडो वो युष्मान् कं मुदे स्तादिति संबं
धः। कीदृशः। विश्वांघ्रिदंडविधिविशिष्टरूपपद्मसंबंधिविशिष्टनालदंडसंबंधरूपकेत्यर्थः।
विशेषणेति। ऊर्ध्वविक्षिप्तत्वरूपोपमेयविशेषणविधिविशिष्टरविधिपद्मसंबंधि[illegible] त ~~[illegible]~~
नालदंडरूपोपमानविशेषणयोरित्यर्थः। एवंकारस्फुटितबिंबप्रतिबिंबभावतरेकेस्फुटयतीति। यद्यप्यनुरिति-

अभावादिति। सादृश्याभावादित्यर्थः। रूपकविशेषेति व्याप्तिमाशंक्य परिहरति। यत्रेति। सादिनो
ऽपनेतिमस्पष्टतीत्यावयवरूपकोदाहरणदुरुक्तत्वेनान्वयः। विषयविषयिविशेषणानां आरो
पविषयारोप्यमाणसंबंधिनीविशेषणानां इति। दुर्गरात्रिरेव कापालिकी इत्यद्वीपा
तरं भ्रमतीत्यन्वयः। एतत्प्रधानरूपकं एतदंगभूतान्यपराणि विशेषणैः प्रतिपाद्यते। यथा
कौत्स्नारूपेण भस्मनाधूसरेण मंगलेपनेन धवलतातारकारूपाणि अस्थीनि विभूतीनि अंत
र्धानरूपअंसने कौतुकेरसिका। चंद्ररूपे मुद्राकपालेन स्तोतांघ्रनस्थलेन सिद्धांज
नस्य परिमले चूर्णे दधाती धारयंती दीपसा कालङ्गरहितोपकरणमुद्रोपपदनाम्नापारखं
डानां व्यवहारइति चंडीदासः। मुद्रापरिमलशब्दो प्रशंसार्थाविलक्ष्यो। मुद्राचिह्नं तद्रूपेक
पालइतिवार्थः। विषयविषयिणोः रात्रिकापालिक्योः तद्विशेषणानां तत्संबंधिनां ज्यो 71
त्स्नाभस्मादीनां यथाक्रमं ते रात्रिकापालिकीति समासस्यान्तरपदार्थप्रधानतयाज्यो
त्स्नादीनां रात्रिविशेषणत्वाभावादसंगतेः प्रसक्रमेवेति। स्त्रुद्धस्वरूपेणैवेत्यर्थः। न त्विति
उक्तयुक्त्या विशेषणत्वाभावादितिभावः। प्रकृते भस्मादेः कापालिकोपस्थितिनविशेष
णत्वमपि तु तत्कोटिप्रविष्टत्वमेवेत्यपि बोध्यं। वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनालक्षणमुपसंह
रति। तस्मादिति। उक्तलक्षणस्य सवविष्टत्वादित्यर्थः। मतांतरे चेति। सदृशयोर्वाक्या
र्थयोरेकवाक्यार्थेऽपरेकारोपरतियथात्रिलक्षणं। कर्तृमतेदृत्यर्थः। दृष्टांतसेवतुदा
हरणे। पदार्थवृत्तिरेवेति। उपमाकल्पकल्पकपदार्थस्यापरपदार्थेतद्धर्मसमतरारोप
इति तल्लक्षणस्य तदभिमतत्वादितिभावः। निदर्शनांतरमाह। अपराभिति। पूर्वविलक्ष

णमित्यर्थः॥ निदर्शनामित्नुष्वयते। क्रियया स्वस्वरूपस्य बोधनं मपरो निदर्शनोपाह
दिति संबंधः। सदसदर्थयोः कृति वक्तामे चिद्धौदोनुशेषौ दिवम्भिधानेनासमुदायोद
कु.टी. घटस्यादिसो निदर्शनेनपूर्वं निपातानिस्वक्तापनात। लक्षणं व्याचष्टे। कस्य चिदित
अप्रगासतः सतो वेति विभागकथनेन तुल्यत्वलाभमिति। उदासीनार्थबोधने चमत्कारित्वा
भावेनेवा नातिप्रसंगात्। स्वक्रियया स्वकार्यभूतया क्रियया विशिष्टस्य वस्तुनः संबोध 72
गर्थस्य बोधनं बोध्यानुकूलो व्यापारो निबध्यते यत्र सा निदर्शनेति लक्षणं। अप्रनिव
तय प्रोदरसोदराम्भांपि लोचने नाप्याम वलोकयेती। नकेवलं यूनि मनो भवे पिवद्धि
कं चित्रपसः प्रभाव मित्यादावतिव्याप्तिः। अत्र वलोकन क्रियाया विशिष्टयाकामिस्या तपः प्र
भाव बोधनस्य वर्णनादृतिवेत्। नाक्रियये त्यनेन दृष्टांत विधया बोधनस्य विवक्षित
त्वात्। उक्तोदाहरणे च लिंगविधया बोधकत्वेन तदभावात्। उदेचेदृष्टांतत्वया क्रियया वि
शिष्टस्यार्थबोधकत्वे पर्यवसाने निदर्शनेति पर्यवसितेन तस्य दिग्दर्शनं बोधनस्या वर्ण
ना कस्य मुदाहरणे तमवतारयति। तथेति। उदाहरणे द्रष्टव्यः। लक्षणं लक्षणं संगमयति। त
तस्यैति। बोधनस्य गम्यमानत्वाल्लक्षणं सर्वथा। दृष्टांतभूतयेति। दृष्टांतेस्वस्मिन्भूतयापि
गम्यमानयेत्यर्थः। दृष्टांतो भूतस्य तो भूतः संज्ञानोपपद्येतिवारणं वेत्तमेवदृ। चेदृस्यापि
रोचते सोमावैरनावलेनान्नातेत्यादिषु स्कृत्प्रसिद्धं। अप्रतिष्ठ पर्यवसायिनमर्थं। ना 33
शदृत्तानिष्ट साधनेनातद्विरुद्धवत्तरूपमर्थं उन्नतमिति। यो लघुरत्नपरिषाणस्य संगु
नेतं पदं उत्कर्षं उच्चस्थानं चावाप्य हेलये वपततीति तुवरुकणयन्। शो लशोपरमतो

अलमस्तक वर्तीपषद्गुणः जलबिंदुस्मृतिरकाश्रुलम्भंदेनापिमारुतेनधुतः कंपितः अधः पततितु
त्कर्षाद्धीयते। अधोदेशे च पततीत्यर्थः॥ धृतवानिति पाठे बोधनस्यपूर्ववद्गम्यमानत्वाद प्रयोगः। दृ
घलकणइतिपाठे पाषाणकणइत्यर्थः॥ चूडेति पदु दयाचतनप्रागतं देवेरविचूडामणेः पदे स्थाने
मस्तके धत्ते धारयति। किंकुर्वन्ग्रहमेवधिनेः ग्रहस्थानं सतां मार्ते येपीकार्यतीति बोधयन्
प्रतिपद्यते। अप्रतिपद्य। अत्र उक्ता निदर्शना त्रिविधयेः केचिद्विवस्वेतिमवहरतीत्यनेनावपः
धर्मिलोपितिधर्मयोः साम्यमात्रे चमत्कार निबंधनेरक्तकृतबिंबप्रतिबिंबभावेन धर्मिलेः
साम्यवगतिरिति भावः। गम्भीकरोती त्वास्वविशेषणत्वेनस्वीकरोतीत्यर्थः। दृष्टांततया बोध 73
नस्येव तत्र विवक्षितत्वात्। एतदेवोपपादयति बोधयन्निस्यादिना। करोबंधुरुतमोमयं तस्मा
यं करोशः। स्वबः समर्थौ चरणे समर्थयं करणे समर्थौ स्यादेनदृतिया वत्यां वव्याख्यातात्।
उपमानभावेनादृष्टांततहेत। एवं प्रदर्शिते निदर्शनात्रये निदर्शनायपदप्रवृत्तिनिमित्तस्ये
कस्य चावाच्यार्थएव निदर्शनाशब्द इति बोध्यं। इत्यलंकार-निदर्शना प्रकरणं॥ अतिरे
कंलक्षयति। विशेषे वैलक्षण्यं। उपमेयस्याधिक्यम् उत्कर्षः पल्लवतरइति। पंचम्यर्थे तसि
ल्। कल्पतरोः पल्लववतः पल्लवादेववस्तुमाणस्येत वकरस्य विशेष इति संबंधः। एकः
पल्लवः परोहस्तः। कर्णीत्वधेयतिरस्कुरुते। दानातिशयेनेति भावः। अत्रोपमेयस्य करस्यो
त्कर्षः पूर्वोदाहरणे। उत्कर नेनोपमशब्दः। दृष्टतुरन्तकोमलत्वादि प्रयुक्तं तद्गम्यमि
ति भेदः। तस्मान्नलोपात्। उपमेयस्मृत्वेतैरस्यर्थः। रत्नस्तम्भमिति। अप्रशोकपदं प्रतिवचहितं।

कस्य चिदुक्तिः हे अशोक अनवद्यः सर्वेतुल्यं समाने अहं केवले धात्रा सशोकः शोकसहितः कृतः त्वं तु शोकरहितः उत्पाशोकपदस्य बाधक्त्वमभ्यते। किं तत्सर्वसमाने तत्राह। रक्त-
कु.टी. रक्ताविति त्वं रक्तनेः पल्लवैः रक्तवर्णैः अहमपि प्रियायाः स्वामिनीये गुणैः सौंदर्यादिभिः रक्तः
अनुरक्ताः अधिकप्रियायाः हे सखे त्वां प्रति शिलीमुखाः भ्रमराः आयान्ति मां प्रति अपि समरे
बाणमुक्ताः प्रेरिताः शिलीमुखाः बाणाः आयान्ति। एवं कांतायाः पादतलस्य घातेन घातस्य तवमु-
देसतोषाय तद्वत् ममापि संतोषाय इत्यर्थः। कामिनीपादघातेन अशोकस्य पुष्पोद्गमः
इति कविप्रसिद्धिः। अत्रोपमेयस्य सशोकत्वेनापकर्षः। अनुपमयपर्यवसायी। उपमेयो-
त्कर्षापकर्षान्यतरपर्यवसानरहितः इत्युतरेति। कृपणस्य कृपाणस्य खड्गस्य चौर्या-
रतो दीर्घा वर्णित आकृते केवलं भेदो वैलक्षण्यं प्रकारांतरेण तु साम्यमेवेत्यर्थः। कथं 74
तत्राह। इत्युतरे त्वादि। इत्युतरं निबद्धो मुष्टिर्येनेति कृपणपक्षे धनमपये मुष्टिनमुष्टि-
मोचनाभावात्। खड्गपक्षे तु इत्युतरं निबद्धः संबद्धो मुष्टिर्मुष्टिग्राह्यो भागो यस्येत्यर्थः।
कोशो भांडागारं तत्र निषण्णः उपविष्टः कृपणः। कोशे पिधानके निषण्णः स्थितः इति खड्ग-
रूपपक्षे सहजमलिनः स्वभावमलिनः मलिनवेषत्वात् कृपणः खड्गस्तु कृष्णवर्णत्वादिति।
एवं च किं चिदुपमेययुक्तसाम्यतया प्रतीयमानयोः किं चिद्धर्मप्रयुक्तवैलक्षण्यं व्यतिरेकश- 38
रीरं वैलक्षण्यं तु कचिदुपमेयस्योत्कर्षे क्वचिच्च तदपकर्षे पर्यवसन्नं। क्वचिदुभयतर-
पर्यवसानविरहेण संवैचित्र्यविश्रांतमिति बोध्यं। एतेन चमत्कारमनन्वेद्धद्वयतदुदाहरण-
रूपमेकस्य चिदा पातरमणीयत्वमवभासमाने प्रत्युक्तं वेदितव्यं। अत्र तस्तासारतयानुवा-
दमर्हतीत्युपरम्यते। इत्यलं व्यतिरेकप्रकरणम्॥ ॥सहोक्तिरिति। लक्षणं निर्दिशः सहभाव-
इत्यादि तल्लक्षणं सहभावः साहित्यं जनेरजनः सहृदयजनाह्लादकः एवं च मत्कृतिजनकं सा-
हित्यं सहोक्तिरिति लक्षणं दिगंतमस्यराजः कीर्तिः प्रतापैर्मिः शत्रुभिः सह दिगंतमगमदित्य-
न्वयः। अत्र तृतीयायाः निरूपितत्वार्थकतया प्रतापनिरूपितसाहित्यवती कीर्तिर्गमना-
श्रयः इति बोधे एकधर्मान्वयविलरूपसाहित्यबलात् प्रतापनामपि गमनान्वयप्रतीतिः
तदुक्तं स सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकमिति ध्वन्यते। अलिकुन्तैर्मधुपाः सुवर्ण-
तनिवदध्ययायांकायेऽर्धं गुणैः सर्वं सार्द्धं विरचिनो तरूणां तलं मूलप्रदेशं संश्रयते कुतः 75
साकं तापमुपसंहतेन आतवेति अमश्रान्ततया अतिशयकृतो बोध्यः। एवमग्रेपि। उत्ताशो-
त्तलतां गुर्वी वेद सरोजलस्य मूलमघोदेशं नैर्मल्यैः सह याति गच्छति। गुर्वीति वर्द्धिष्यति बलापच-
यः। तत्पा अहिमाः उष्णा अंशवः किरणा यस्य वैन्नत स्य रवेः दीधितिरस्त्रीव सैतेव सतीलो-
कैः समं अपत्नलानि अचामतिरिक्षितादी पितिरिक्षिया मिलमरः। निरुक्तान्तेवसतीको-
तानेः सह गर्भिणं हैम अंतरं गृहे प्रविशति तत्रैवेतदुद्भवात्। कोतिरस्तीत्नोहा मिः सौ
कुमार्यातिशयेन तत्सौलभ्याकांतोपाद्यानेः। इत्यादावित्यादि। दुमतीस्वयंवरे रघुवंशे।
अजेन सार्द्धं विहरन्बुद्धाशोसतीरेषु तालीवनमर्मरेषु। द्वीपांतरानीतलवंगपुष्पैरपा-
कृतस्वेदलवा मरुद्भिः इति पद्यं। अत्र सहोक्तिरचमत्कारितत्वेनालंकारत्वेपेत्यर्थः। इत्यलं
सहोक्तिप्रकरणं॥ विनोक्तिरिति। किं चिद्विना प्रस्तुतवर्णहीनं दुष्टमुच्यते चेत्तदा विनो-

तिलकमकरोदिति लोकमकरदं नीमालेकारइत्यर्थः। विद्येति। विनयसंपन्नैर्विनीतायां विद्यायां
हृद्यामनोहरा पिडुःखन्नवपः। अत्र प्रस्तुतायां विद्यायां विनयं विनादुःखमुक्तं। यश्चेतिपः
कु. टी. पुरुषः स्वात्मानं संस्करणं विनाहृतिं निंदति। रामदर्शने विनेति। रामकर्मिकं रामकर्तृकं
चदर्शनं विनेत्यर्थः। अन्तरेणापीत्यर्थः। तथा च विनोक्तिरित्यर्थः। न गृहणं न तु शब्दग्रहणमपि
तिभावः। प्रकारांतरमाह। तच्चेदि तन्नस्तुतं किं चिद्विनारम्यं चेत्तापि विनोक्तिः। कथ्यत
इत्यन्वयः। इदंचं किं चिद्यतिरेकेण प्रस्तुतस्यरम्यतामतरवर्णनेन विनोक्तिरितिप्रका
रद्वयसाधारणं सामान्यलक्षणं बोध्यं। यत्तु हृद्या विनार्थसंबंधएव विनोक्तिः। इदं चविनाकृतस्य वस्तुनो रमणीयत्वारमणीयत्वाभ्यां भवतीत्यर्थाभिनेयुक्तं। तदयुक्तं कारणं विना 76
कार्योत्पत्तिकथनेरूपे विभावनालंकारेतिव्याप्तेर्वारणाय विनार्थसंबंधप्रयुक्तप्रस्तुत
रमणीयत्वादेरपि लक्षणे निवेशस्यावश्यकत्वादिति। अविर्भूतइति। विक्रमोर्वश्या
मुर्वश्या मूर्छापगमवर्णनमिदं इयं वरतनुरेतः। अंतःकरणे मोहेनमुक्तकल्पाईवतस्मू
नमुक्ताल्पस्य तेकेव पूर्वं शोध सत्तिरस्य पतनेन कलुषा। अनेनांतरं कालुष्यापगमात्प्रसा
दं नेत्रं स्वंगृह्णति। अग्निजनं तीगंगेवात्यागंशाक्लिनि। चंद्रेणआविर्भूतेतु इदं तेसतितमसा
मुच्यमानारात्रिरिवाए। शैवलविनोदः। ज्योतिःपुंजमध्येरम्यानेर्मताविराममवस्थात्
तमनोवचैरंचिः। विरवते तिदर्शितमपितिजन्यते दोषितमित्यर्थः। इत्यलंविनोक्ति
प्रकरणं॥ ॥समासोक्तिलक्षयति। समासोक्तिरिति। प्रकृतेवर्ण्यमाने अप्रस्तुतस्या ३५
प्रस्तुतवृत्तांतस्य पारस्फूर्तिरित्यंतदा समासोक्तिरित्यन्वयः। अपमितादन्य [illegible]
भेदोपाचीमुखमाहृत्यानाः वदनेन चरक्तो वर्णेन अनेरतत्स्था। इत्येवमनेसंबंधः। वक्रस्य

वागविशेषस्य। यथा अरुतलस्य वस्तुमालोप्रसादयमारूढं। रुचितिमानुरक्तामेदुनः रागोहर
तिसर्वस्वहृदये मर्दनैः करैरित्यादि। प्रकृतौ प्रकृतश्लेषेषु तिपकापि राह। विशेषणसाम्यवलादि
ति विशेषणमात्रसाम्यवलादित्यर्थः। एवं च विशेषणमात्रसाम्यगम्याप्रस्तुतवृत्तांतले
शंबोध्यं। उदाहृतश्लोके चाप्रकृतनायकवृत्तांतस्य विशेष्यवाचिनाश्लेषेणपरामृश्यदना
दवगम्यमानत्वातिव्याप्तिः। सैतात्पर्यविनिमिततमवयवार्थं दर्शयति। समासेनेति वचनात्
प्रतिपादनात्तल्लक्षणलक्षतां संगमयति। अनेनारंभः। आदिभागः साधारण्यविशिष्ट
त्वात्पदार्थं विवृणोति। त्रिविधश्चकस्तथाप्यर्थं इयकबोधकत्वमात्रेण तस्य साधारण्योक्तिः
उपसंकुलादिति। साधारणोक्त्यादितस्य विशेषणं। तत्र चेदमः शब्दगतेन पुंलिंगेन नाय
कत्वाभिमतस्य उपस्कारः। एदीति स्वरूपपरं तद्गतेन स्त्रीलिंगेन तदर्थस्य नायिकात्वाभि 77
मतस्या। ऐंद्रीशब्दप्रतिपाद्यां नेद्रसंबंधित्वेन च परकीयत्वाभिमतत्वमिति बोध्यः। वृत्तां
तो व्यवहारो मुख्यचुंबनरूपः। भावलादिति। नायिकानुरक्तस्य कस्यचित्तत्कीडालंब
नकेंदुकं प्रस्तुतिरियं। हे कंदुक सुंदरगात्रं सुंदर्याः पतयाना पिकपार सानुप्राप्तिवि
शेषात्सादरं स्वाहितंयथास्यात्तथा यद्यस्मात्त्वंसेवसे तत्तस्मात्कृतीधन्योसीत्यन्व
यः। कथयसि सांकोकीनायां तेसेवनक्रियां विशिनष्टि भावलादित्यादिना। अवलानू
विशेषणं। आसन्नतावलनं ऊंचनीचं ततया। आकुलाः क्रीडाविशेषेतस्तस्ततः पर्य
स्ताः कचाः केशा यत्र। एवं भालेनोत्तादेलापयताद्या। नवलियंत्र। नयापोरखड्गो वेच
लोभंकुरलापो शोभायुक्तं गेरयुगतेयत्र। एवं प्रस्वेदयुक्तं वक्त्रं वुजेयत्रशरपरिरंत

यं दत्तः प्रहारोऽपत्र तथाप्यधिकः स्यासौ पत्रतयेति वृत्तौतः विपरीतरतरूपः। अत्रापि केदुकशब्द
गतपुंलिङ्गेन नायकत्वाभिव्यक्तिर्बोध्या। अभिधानीति। श्लेषमूलकाभेदाध्यवसायविषया
णीत्यर्थः। साधारणीति। श्लेषं विनैव प्रकृतपार्वतीतदत्यारनुगतानीत्यर्थः। तथा च तत्सत्ते
कु.टी. साम्यशब्देन श्लेषकृतस्यारसिकं च साम्यं विवक्षितमिति भावः। सारूप्यात्। सादृश्यात्। पुरे
ति। उत्तरचरिते सीतां रामागमनेतरं कदाचिद्दृष्ट्वा प्रतिगतस्य भगवतो रामचन्द्रस्य वच
नम्। पुरा वनवासकाले सरितां नदीनां स्रोतः प्रवाहो यत्र प्रदेशे आसीत्तत्राधुना पुलि 78
नमसीति शेषः। तथा हि तिनुहं तरूणां घनविरलभावः विपर्यासं वैपरीत्यं प्राप्तम्सो
द्रागेषु विरलता विरलानां घनत्वापत्त्या बोध्यवस्थाः सादृश्यतातेत्यर्थः। तथा च वहोः कालस्य
कालादनंतरं दृष्टमिदं वनमपरमन्यदिव मन्ये परं तु शैलानां पर्वतानां निवेशो विन्या
सविशेषः स एवेदं वनमिति बुद्धिं प्रत्यभिज्ञारूपां दृढीकरोतीत्यर्थः। तत्सारू
प्यादिति। वनसादृश्यादित्यर्थः। ग्रामादौ किन्तु नसादृश्यमिसाकांक्षायां तद्रूपविशेष
णमाह। कुंडे इति। सो हि कुंडं विघ्नु कुंडं विगलतो यो धनसमृद्ध्यसमृद्ध्योर्विपर्यासः संप्राप्त
स्येत्यर्थः। तत्समानाधिकरणस्य तादृशाकुंडविसदृशस्य। तथा च समृद्ध्यसमृद्धिविप
र्यासपदान्वयवेसादृश्यमिति भावः। किमस्य सादृश्यमेव स्याप कमिति चेत्। धनवि
रलेति विपर्यासमिति चेत्। नो भ्रमत्वात् सादृश्यगर्भीकरणत्वात् तेन नैकासादृश्यविशेष ३६
णोपात्तत्सादृश्यमूलाः सम्भ्रमसंशयादयो द्विधा मूलगुणा नवबोधस्य सन्देहो दूषणम्
तम्न केवलिति सं। अथवा प्रस्तुतवृत्तान्तस्य विशेषणसाम्यमात्रादप्रस्तुतवृत्तस्याव्या
स्मरितिचेतदाव। विशेषणसाम्यमात्रसादृश्यगम्यत्वेऽपि विशेषणसाम्यमात्रानन्यपार

प्राधान्यात्तु परं सारूप्यस्य गमकत्वोपदर्शनेन सारूप्यादिति ग्रंथेन। एवमग्रेऽपि विशेषणसा
म्यात् सादृश्यादिति विकल्पोऽपि रूपप्राधान्यमात्रप्राय एवेति निरवद्यः। एवमलंकारं निरू
प्य तद्बोधप्रकारमुपदर्शयितुं भूमिकामारचयति। अत्र चेति। अत्र एषूदाहरणेषु अ
प्रस्तुतवृत्तान्तस्येति। अप्रकृतजारादिसंबंधिनः प्रबुबनादिव्यवहारस्येत्यर्थः। विशेषं च
द्वादौ सर्वथा। आरोप्यानारोप्यान्यतरविधया। प्रस्तुतेनान्वयप्रकृतान्वयस्य स्यय
त्वा सर्वथैव सम्यक्वीसादिनान्वयः। कथमिसंरमेति। स्वप्रतीत्युद्देश्यकशब्दसंदर्भरूप
कविव्यापारेत्यर्थः। अप्रस्तुतस्वरूपेत्यर्थः। कुतस्तत्राह। मुखमसादिः तादात्म्येन
चंद्रारोपमुक्तिः। न तु प्रकारतया चंद्रत्वारोप उत्कट इति अत एव चन्द्र इति शब्देन चंद्रवि 79
शेषणत्वेनोपस्थितस्य चंद्रस्य मुखविशेषणतया आरोपासंभवात्। एवं जारत्वेऽपि बो
ध्यं। तद्वाचकेति। जारवाचकेत्यर्थः। ननु जारादिपदसमभिव्याहाराभावात् आरोपा
संभवेऽप्यार्थं नारोपारोपोऽस्तु। नहि तत्राप्यतादृशसमभिव्याहारो हेतुः रूपकध्वनेतु छेदाप
ते इति सारोक्तह। शिरोरोति। पयोदो मेघो वियुत्स्वरूपेऽनयने निशायामभिसारिकाया मुखं वीक्ष्य
धारासंपातैः सह वातः किंतयं चंद्र इति मत्वा आर्ततरं यथा स्यात्तथा रारास। अत्र क्रंदने कृतवान्
लर्थः। उदाहरणद्वयेऽपि। बापतिरकादृक्षितः अत्र यथागमकमक्षितादृशस्य समासोक्तेरुदाहर
णत्वभावादित्यर्थः। तथा चार्थारोपः शंकयतीति भावः। ननु वियुत्तं यन्ने तत्र किमप्रस्तुतारो
पगमकपदाभावात्समासोक्तौ तदभाव इत्यत्रोगमकं दर्शयितुमाह॥ तत्रेति। अनेनगणोऽत। अप्र

कृत्वात्। उपमितसमासस्य पूर्वपदार्थप्रधानतया नयनसदृशविद्युत्करणकस्य निरीक्षणस्य
सम्भवात्प्रतिकूलत्वमिति भावः। अन्ये तु मथि। अत्र श्रौतमपि रूपकं। आरोपपदं नचेहेति। इहस
कु. टी. मासोक्त्युदाहरणे। तथा निरीक्षणवत्। नयनकरणकनिरीक्षणवत्। सेतुकूलादीनामादिना
यनकापिलपारग्रहः। नन्विदमपि परनायिकामुखचुम्बनेनेरूपस्याप्रस्तुतत्वेन तस्याप्रस्तुता
साधारणधर्मत्वादप्रस्तुतारोपगमकत्वं स्यादित्याशंक्य परिहरति। उक्तेतस्याप्रस्तुता
सादिना सादृश्यगर्भविशेषसंग्रहः। उक्तं तथोदिति निर्धारणे षष्ठी। नापीति। साधारणादौ
विद्युन्नयनवदिति। प्रस्तुतयोर्विद्युन्नयनयोर्मध्ये पयामयने स्मौ तरपदार्थः। उक्ते तयोर्मध्यवर्त्यर्थः।
प्राधान्यं तथानासौ स्यर्थः। सेतु संपकु दितितथिपाठः। कथंचिदर्थे तोनवादतेनमाक्षेपः। तरपदार्थप्रधानेसमासा
उपसेहरति। तस्मादिति। मानपदेनाप्रस्तुतारोपगमकच्छेदः। विद्युन्नयनसमासकृत श्रौत
प्राधान्याभावेऽपि विशेषणसामर्थ्यावगतस्याप्रस्तुतत्वेनोक्तस्य ततः प्राधान्यमस्तीति शंक
ते। यद्यपीति। न च प्रस्तुतत्वेनोक्ताभिन्नत्वेनावगतस्य प्रस्तुतत्वेनोक्तस्य प्रस्तुतविशेषणत्व
या त्वप्रस्तुतत्वेनोक्तस्य प्राधान्यमिति शंकानिरासायाह। विशेष्यत्वेनेति। ननु तद्विशेष
णीभूतप्रस्तुतत्वेनोक्ततनेनेवकारार्थः। समाधत्ते। तथापीति। अयमाशयः। नात्रैतद्वि
शेषणैः समर्पितः परनायिकामुखचुम्बनादिरूपोऽर्थःस्यात्। अपि तु तारस्येनावगते तस्मिन्
स्तुतासंबद्धस्य कविसरंभगोचरत्वायोगात्प्रस्तुतसमारोपितत्वेनपर्यवसानमिति। नन्वे
वं तर्हि प्रस्तुतत्वेनोक्तस्याप्रस्तुतत्वेनोक्तस्याप्रस्तुतपर्यवसानं यदि वक्तुं। असंबद्धाभिधानप्र
संगपरिहारस्य तुल्यत्वादिति साम्यात्तादित्याशंक्याह। तथाहीत्यादि। एवं च योग्यतारूपविनि

गमकविरहे वक्तुमास्तु। नहि कश्चिदप्यवयस्तन्नाह। अवश्यमिति। अन्यथाऽसंबन्धाभिधानप्रसंगापत्तेरि
ति भावः। किं तर्हि विनिगमकं तन्नाह। प्रकृत एवेति। तथा च प्रकृतप्रस्तुतार्थोपस्कारकतया चमत्कारहे
तुत्वमेव विनिगमकमिति भावः। अप्रस्तुतस्य। अप्रस्तुतवृत्तान्तस्य नन्वेवमिति। एवं अप्रस्तुत
समारोपांगीकारे विशेषणेनाभिमतादिविशेषेणापि कलहस्य। प्रस्तुतवर्त्तिनो विशेषणेनासाध्य
नेतव्यः। प्रस्तुते समारोपितार्थे अप्रस्तुतधर्मिसंबन्धेनान्वयदर्शनाभावमात्रेण व्यमानत्वेनो
विशेषणतार्थे तदपेक्षणोऽस्मिन्नेव संगतिरित्याह। स्वरूपतस्तु तादृशे। स्वरूपतः अप्रस्तुतसंब
न्धित्वेनानुपमानस्य। न च वक्तुमसत्त्वेऽपि विशेषणसाम्यस्य तत्त्वं तेनासामर्थ्यान्मेतरेण संगत
तादवस्थ्यमित्याशंक्य साक्षात्सामर्थ्यपि वक्ता तासि व्यक्तिद्वारा तन्मनोऽन्वयदोषदुष्टत्वाह। नचैत
त्वात्तदीयत्वानुसंधानं। कामुकसंबन्धित्वानुसंधाने तत्र मुखचुम्बनादो। अनुसंधाने तद्वदिति
पाठः। अनुसंधानवदिति पाठे यथायथं स्यात् संगतेः। अतएव। अप्रस्तुतत्वेन तस्याचेतनादेवा
नप्रस्तुतधर्मित्वेनानचेतनादृश्यप्रवादः कुतो न युक्तस्तन्नाह कंडुकादिति। किंनिवृत्तस्य
मत्वेनान्वयः। संबन्धित्वेनैवैतस्य वकारान्तमेवार्थसंपादकमाह। स्वरूपतस्तु। अप्रस्तुतकामु
कसंबन्धित्वानालिंगितरूपत्वेनेत्यर्थः। तथा चारोपासंभवोऽत्र दृश्यप्रवादानुपपत्तिरिति भावः।
स्त्रीपुरुषविशेषणयोर्मध्ये क्रीडादौ मुखचुम्बनादेः स्वरूपतोऽप्यारोपस्यैवासत्त्वात्साधारण
ताकृते विपरीते तथा चाप्रस्तुतपतोऽप्यारोपस्यैवसंभवान्न तादृशप्रवादानुपपत्तिरतमात्वा सकलतादृशत्वविनि
श्चतेति· युक्तमिति। तस्मात्साम्यादित्यादि तरेषु तथा तमिति साधारण्यादिति भावः। लक्षणमिति। ता

ता येकेयचने। तदेवमुक्तरीत्याऽयमैन्द्रीमुखं पश्य रक्तश्चुम्बति चन्द्रमा इत्यत्र शक्तिमूलध्वनेर्नास्त्येव प्राचीप्रारं
भसंबंधाभावस्यद्वारस्येव विसानुरागपरनायिकामुखचुम्बनाध्यवसाय इति बोध्यः। अप्रस्तुतवृत्तान्तेना
ताभिन्नत्वेनाध्यवसितस्य प्रस्तुतवृत्तान्तस्य तादात्म्येनाप्रस्तुतारोपविषये प्रस्तुतधर्मत्वेन
यद्भूतिमतेतु सानुरागपरनायिकामुखचुम्बने नास्मिन्प्राचीप्रारंभसंयोगप्रयोताराभिन्नत्व
इइति बोध्यः। एवमुदाहरणं ... प्रसंगात्तत्र भेदं परिकरालंकारं लक्षयति। अलं
कार इति। अलंकारत्वोक्तीर्नेच दोषाभावे तेवगतार्थत्वमिति शंकानिरासार्थं। प्रपंचनेचाग्रे
करिष्यते। साभिप्राये। प्रकृतार्थोपपादकार्थविषयकाभिप्रायपूर्वके। तथाच तार्थसंस्तइति
यावत्। इदं च प्रकृतार्थोपपादककार्थत्वं तक विशेषणत्वेन लक्षणे बोध्यं। धनावृत्तिसाभिप्रायेण
य प्रकृतार्थोपपादके ऽति हेत्वलंकारे कारणाय बोधकत्वे विहाय ... तिवेशः। वस्तु
ताण परिकरांकुरकारणाय विशेषणत्वेति। तत्र तु विशेष्यत्वयेति नातिप्रसंगः। स्पष्टं छि
ति। स्पष्टाम्भनाकलितः कृतोत्तंसः शेखरो येन स इति हरविशेषणं। उत्तंसः कर्णपूरे स्या
त् शेखरे चापीतंसवदिति विश्वः। सामर्थ्याभिप्रायें। सामर्थ्याभिप्राये। सामर्थ्यत्वं ... कांतवे
ति। इदं प्रतिकामस्योक्तिः। तवप्रसादात्कुसुमायुधोऽपि महं वसंतमेकं सहाय
लब्ध्वा पिनाकीधर्मविशेषः पालेयस्य ... हरस्य धैर्यं च्युतिधैर्यस्वबलेनेकु
र्या। अन्ये धन्विनो धनुर्धरा मम पुरः के गणनीया इत्यर्थः। कुसुमायुध इति विशेषणं विशे
षणं वेस्मवयः। अर्थलभ्येति। कुसुमायुधत्वेन पुरहरानिधैर्यत्वबोधः। अभिप्रायगर्भ। अभिप्रायपू
र्वकं ... वाच्यमर्थमात्र विशेषेत्वात् ... पदेन ... सर्वेति। सर्वेषामस्मुचि

कृ. टी.

82

३८

तोदेति। अभिनवोदितेत्यर्थः। ननु प्रकरणेनाभिधाया नियमनात् प्रकृतार्थस्य वाच्यत्वमेवे
ति। कथं श्लेषइत्याशंक्याह। यदिति। अलंकारस्येति। नचैवं शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनेरुच्छे
द इति वाच्यं। अभिनवेशाभिमतस्य ... इति कुप्यसि ... दृष्यतेत्व। ... सिपुनः स
पीत्युदाहरणम् ... निविद्धे ... वस्तुतेऽशनशब्देनाभिधया प्रतीयमा
नेषितानुसूलकस्य ... अर्थमेककार्यंकुर्वन्ति इति वस्तुध्वनेरशनश
ब्दशक्तिमूलस्य संभवात्। अलंकारस्येत्यस्योपलक्षणत्वात्। अन्यो मसभिधानबलात् प
रस्य ... चक्रशब्द ... नरसेनिधिबलात्। तथा च
प्रकृतेप्य ... अभिधानियामकमस्तीति भावः। एतावता। पूर्वोपरग्रन्थेन। तस्य। अप्र
कृतार्थस्य। मूढ श्लेषइति। मूढत्वं चाप्रकृतत्वेन द्वितीयार्थस्य शीघ्रमप्रत्ययात्। अप्र
स्तुति। ... विद्वन्तेनाप्रमितिरस्तीति ... किंभूताः। अन्ये तेकति
नाप्रकाम ... महत्वः। ... मानेमें ... निरंतरं प्रातिनामगम्य
... तिर्यक् ... प्रहारी योग
तः ... कुचाः अगाम्याः
संगमा ... पासांताइत्यर्थः। ... कार
कानरवत्तत्तेद ... कपूर ... कान ... पादवः। ... ओब ... नो
पस्तु ... पलाः ... मंदी ... तमः द
र्शितः ... तथाभवत्। ... दोष ... ओबध्य

83

86